

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

**MAVERDİ’NİN EDEBÜ’D-DÜNYA VE’D-DİN ADLI
ESERİNDE AHLAK EĞİTİMİ**

Yüksek Lisans Tezi

SUAT AKSAKAL

İstanbul, 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

**MAVERDİ’NİN EDEBÜ’D-DÜNYA VE’D-DİN ADLI
ESERİNDE AHLAK EĞİTİMİ**

Yüksek Lisans Tezi

SUAT AKSAKAL

Danışman: PROF. DR. MEHMET FARUK BAYRAKTAR

İstanbul, 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı DİN EĞİTİMİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi SUAT AKSAKAL'ın MAVERDİ'NİN EDEBÜ'D-DÜNYA VE'D-DİN ADLI ESERİNDE AHLAK EĞİTİMİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 17.07.2013 tarih ve 2013/28-49 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 24 / 10 / 2013

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1.	Tez Danışmanı Prof. Dr. M.FARUK BAYRAKTAR	
2.	Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. EMİNE KESKİNER	
3.	Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. BANU GÜRER	

ÖZET

Bu Araştırmada, Mâverdi'nin Edebü'd-Dünya ve'd-Din'indeki din ve ahlak eğitimi incelendi. Amaç, Mâverdi'nin din ve ahlak eğitimi açasından ileri sürdüğü yaklaşım ve modelin ne olduğunu tespit etmektir. Bilindiđi üzere, ahlak eğitimi açasından ahlakî karakterin oluşumu ve şahsiyet yapılanması, önemini koruyan bir problemdir. Bu araştırmada, Mâverdi'ye göre yüksek şahsiyet yapılanmasının niteliği ve insanın manevi oluşumu irdelenmekte ve Mâverdi'nin ileri sürdüğü yüksek şahsiyet modeli "mürüvvet" in, tanımlanmasına çalışılmaktadır. Bu ačıdan bakıldığında "mürüvvet" kavramının, Din Eđitimi literatürüne girerek daha çok tanınmasının ve kullanılmasının önemli olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Ahlak eğitimi, karakter, şahsiyet, bütünlük, Mâverdi, mürüvvet.

ABSTRACT

In this research, religious and moral education in Mawardi's Edebu'd Dunya ve'd Din were examined. The objective, was to establish the model and comprehension that Mawardi put forth in terms of religious and moral education. In the way of moral education, the process of formation of moral character and personality structure is a significant problem. In this study, the formation feature of preeminent-personality and man's spiritual structure were examined. And also the high figure model propounded by Mawardi, "mürüvvet", was defined. From this perspective, "mürüvvet" should be replaced as a more widely known and used concept in the literature of religious education.

Keywords: Moral, education, character, personality, integrity, Mawardi, mürüvvet.

ÖNSÖZ

İnsan kendine özgü değerleriyle var olan bir varlıktır. Yüksek ahlakî değerleri ve erdemleri kazanması onu diğer mahlûkattan üstün bir mertebeye ulaştırmaktadır. Ancak eğitim verilmeden de, onun fitratına uygun ahlakî değerleri ve yüce erdemleri kazanabilmesi mümkün gözükmemektedir.

Günümüz dünyası; gelişen iletişim, ulaşım ve teknik imkânların maddî getirisiyle beraber aynı zamanda manevî ve ahlakî problemlerinde çoğaldığı ve gözlemlendiği bir dünya haline gelmiştir. Geçtiğimiz son bir buçuk iki asırdan bugüne kadar ahlakî değer yargılarının hızla erozyona uğradığı bilinmektedir. Materyalist yaklaşımların yanı sıra, modernizm düşüncesi veya koruması altında büyüyen ve şekillenen ve insan onuruyla bağdaşmayan ahlakî davranış bozuklukları, bir problem olarak ortadadır. Bu yüzden, ahlakî değerlerin şahsiyetin manevî oluşumunda oynadığı rol zayıflamış ve aynı zamanda ahlakî değer eğitimi bir o kadar da önemli hale gelmiştir.

İslam, doğuşuyla birlikte bütün dünyaya ütopyik olmayan, yaşanabilir bir ahlak sistemi getirmiştir. İslam'ın getirdiği ve sunduğu evrensel yüce ahlak sistemi, dünyanın şu an içinde bulunduğu ferdî, ailevî, toplumsal buhranlarının manevî bir reçetesi olarak sunulmayı beklemektir. Yaşadığı asır itibarıyla iyi bir ahlak eğitimcisi olarak kabul edilen Mâverdî, bu eğitimci kimliği ile bu konuda bir çözüm reçetesi sunduğu söylenebilir. Bu açıdan onun Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn bağlamında araştırılan ahlak eğitimi yaklaşımı ve şahsiyetin manevî oluşumunun niteliği, bu çalışmanın ortaya çıkmasının bir sebebi olmuştur.

Bu araştırmanın hazırlanmasında destek ve teşviklerini esirgemeyen muhterem danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Faruk Bayraktar Beyefendi'ye bu vesileyle teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca Din Eğitimi Bilim Dalı Başkanı muhterem Prof. Dr. Bayraktar Bayraklı Beyefendi'ye ayrıca teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bu çalışmanın hayırlara vesile olup faydalı olmasını Yüce Allah'tan niyaz ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

KISALTMALAR	vii
1. GİRİŞ	1
1.1 Araştırmanın Konusu.....	1
1.2 Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
1.3 Araştırmanın Metodu.....	4
2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	5
2.1 Ahlak Eğitimi.....	5
2.1.1 Ahlak ve Eğitim	5
2.1.2 Değer.....	8
2.1.3 Karakter ve Şahsiyet.....	9
2.1.4 İslam’da Şahsiyet Eğitimi	11
2.2 Mâverdî.....	14
2.2.1 Hayatı.....	14
2.2.2 Eserleri.....	15
2.2.2.1 el-Hâvi'l-Kebîr	15
2.2.2.2 el-İknâ fi'l-Fıkh.....	17
2.2.2.3 en-Nüket ve'l-Uyûn	17
2.2.2.4 el- Ahkâmü’s-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü’d-Dîniyye.....	18
2.2.2.5 Teshîlü’n-Nazar ve Ta’cîlü’z-Zafer	18
2.2.2.6 Nasîhatü'l-Mülûk	18
2.2.2.7 Kavânînu'l-Vüzerâ.....	19
2.2.2.8 Edebü'l-Kâdi	19
2.2.2.9 A’lamü’n-Nübüvve	20
2.2.2.10 el-Emsâl ve'l-Hikem	20
2.2.3 Edebü’d-Dünya ve’d-Dîn Adlı Eseri.....	20
2.2.4 Mâverdî Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar.....	24
3. MAVERDİ’NİN AHLAK ANLAYIŞININ İLKELERİ VE DEĞERLER SİSTEMİ. 26	
3.1 Mâverdî’nin Ahlak Anlayışının İlkeleri.....	27
3.1.1 Sevgi	27

3.1.1.1	Sevginin Kazanımı	27
3.1.2	Ülfet	30
3.1.2.1	Ülfetin Sebepleri	30
3.1.2.1.1	Din	30
3.1.2.1.2	Nesep	31
3.1.2.1.3	Müsâhara	32
3.1.2.1.4	Sevgi	32
3.1.2.1.5	İyilik	32
3.1.2.2	Ülfetin Değeri	33
3.1.3	Adalet	34
3.1.3.1	Kendine Karşı Adalet	34
3.1.3.2	Duyguların Adaleti	35
3.1.3.3	Başkalarına Karşı Adalet	36
3.1.4	Güven	36
3.2	Mâverdî'nin Ahlakî Değerler Sistemi	39
3.2.1	Akıl	39
3.2.1.1	Akıl-Değer İlişkisi	41
3.2.1.2	Akıl-Din İlişkisi	43
3.2.1.3	Akıl-Nefs İlişkisi	45
3.2.2	Bilgi	46
3.2.2.1	Bilginin Mâhiyeti	47
3.2.2.2	Dinî Bilgiyi Kazanmanın Önemi	48
3.2.2.3	Dinî Bilgiyi Kazanmada Esaslar	49
3.2.2.3.1	İhlâslı Olma	49
3.2.2.3.2	Sevgi ve Korkuda Dengeli Olma	50
3.2.2.3.3	Tedrici Davranma	51
3.2.2.3.4	Öğrencilik Adabını Taşıma	52
3.2.2.3.4.1	Öğretmene Karşı Çok Mütevazı Olmak	53
3.2.2.3.4.2	Öğretmenin Ahlakına Benzemeye Çalışmak	53
3.2.2.3.4.3	Öğretmenin İlmine Saygı Göstermek	53
3.2.2.3.4.4	Yakını ve Kolay Olanı Tercih Etmek	54
3.2.2.4	Dinî Bilgi Elde Etmenin Önünde Engeller	54
3.2.2.4.1	İlme Mani Olan Meşguliyet	54
3.2.2.4.2	Hevâ ve Fikir Dağınıklığı	55

3.2.2.4.3	Sıkıntılara Maruz Kalma	56
3.2.2.4.4	Söz ve Mananın Anlaşlamaması	56
3.2.2.4.5	Şöhret Arzusu	58
4.	MÂVERDÎ'NİN ŞAHSİYET ANLAYIŞI VE AHLAK EĞİTİMİ.....	60
4.1	Şahsiyet Oluşumunda Temel Değerlerin Eğitimi	60
4.1.1	Aklın Eğitimi ve Şahsiyet	60
4.1.2	Nefsin Eğitimi ve Şahsiyet	63
4.1.3	Bilgi ve Ahlak Eğitimi	65
4.1.4	Ahlak Eğitiminin Edebi.....	67
4.2	Şahsiyetin Gelişiminde İbadet.....	68
4.2.1	Namaz.....	68
4.2.2	Oruç.....	69
4.2.3	Zekât	69
4.2.4	Hac	70
4.3	Şahsiyet Bütünlüğünün Göstergeleri.....	71
4.3.1	Doğruluk.....	71
4.3.2	Hayâ.....	73
4.3.3	Hilim	74
4.3.4	Sabır.....	76
4.3.5	Sükût	78
4.3.6	İstişare.....	79
4.4	Mürüvvet ve Şahsiyet	80
4.4.1	Mürüvvetin Tanımı	80
4.4.2	Mürüvvetin Önemi.....	81
4.4.3	Mürüvvetin Şartları.....	81
4.4.4	Şahsiyet Açısından Mürüvvet	83
5.	SONUÇ.....	85
	KAYNAKÇA	88

KISALTMALAR

<i>AÜİFY</i>	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
<i>bkz.</i>	bakınız
<i>c.c.</i>	celle celâlühü
<i>c.</i>	cilt
<i>CÜ</i>	Cumhuriyet Üniversitesi
<i>çev.</i>	çeviren
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
<i>H.z.</i>	Hazreti
<i>İSAM</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslamî Araştırmalar Vakfı
<i>MÜ</i>	Marmara Üniversitesi
<i>MEB</i>	Milli Eğitim Bakanlığı
<i>nşr.</i>	neşreden
<i>ö.</i>	ölümü
<i>r.a.</i>	radıyallahu anh
<i>s.a.v.</i>	sallallâhü aleyhi ve sellem
<i>S.B.E.</i>	Sosyal Bilimler Enstitüsü
<i>sy.</i>	sayı
<i>s.</i>	sayfa
<i>şrh.</i>	şerh eden
<i>trc.</i>	tercüme
<i>TDV</i>	Türkiye Diyanet Vakfı
<i>thk.</i>	tahkik eden
<i>t.y.</i>	tarihi yok
<i>vd.</i>	ve diğerleri

1. GİRİŞ

Bu çalışma, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058)'nin daha çok Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn adıyla tanınan el-Buğyetü'l-Ulyâ fi Edebi'd-Dîn ve'd-Dünyâ adlı eseri üzerinedir. Araştırmaya başlarken; araştırmannın konusu, amacı ve önemi, araştırmannın metotları, hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

1.1 Araştırmanın Konusu

Araştırma, Mâverdî'nin Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn'i çerçevesinde ahlak eğitiminin niteliğini konu edinmektedir. Müellifin; akıl-hevâ, ilim-cehalet, sevgi-nefret, adalet-zulüm gibi birbirine zıt kavramlar üzerinden iyi-kötü, doğru-yanlış kıyaslamalarıyla, ahlak eğitime dair yaptığı sistematik analizlerin¹ tespitine çalışılacaktır.

Eserde müellifin, dünya ve dinin adabını bir bütün halinde ele almak suretiyle dünyevî-dinî hayat dengesini, bütüncül bir yaklaşımla ortaya koyduğu görülmektedir. Bu açıdan eser incelendiğinde ana temanın; dinî hayatı ihmal etmeden, aynı zamanda nefse ve hevâyâ da aldanmadan bir insanın “mürüvvet” içinde yaşamasının kaide ve esaslarına dair olduğu söylenebilir. Mâverdî'nin; doğruluk, adalet, güven, sabır, hilim, hayâ, tevazu, gibi yüksek ahlakî erdem ve faziletleri teşvik ettiği ve bu faziletlerle beraber “mürüvvetli şahsiyet” modelini vurguladığı görülmektedir.

Mâverdî, şahsiyetin nihaî vasfını mürüvvet olarak belirlemenin yanında; din eğitiminin sevgi, güven ve adalet gibi temel ilkelerine de vurgu yapmaktadır. Buna binaen, Mâverdî'nin Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn'inde vurguladığı ahlak eğitiminin bu temel ilkeleriyle beraber; yine onun din, akıl, bilgi gibi temel değerler sistemine de, araştırmannın konu başlıkları arasında yer verilecektir.

Netice itibariyle bu araştırmada, Mâverdî'nin ahlak eğitime dair fikirleri, Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn adlı eseri bağlamında incelenmeye çalışılacaktır. Böylece

---

¹ Mustafa Çağrıncı, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, 3. Basım, İstanbul: Dem Yayınları, 2006, s. 82.

eserin sınırları kapsamında, Mâverdî'nin edep başlıkları altında gruplandığı ve analiz ettiği ahlakî fikir ve görüşleri değerlendirilecektir.

Çalışma beş bölüm halinde planlanmıştır. Giriş bölümü olan bu birinci bölümde; araştırmanın kapsamı, konusu, amacı ve önemine yer verilmiştir. İkinci bölümde; din eğitiminin bazı kavramsal ve kuramsal yaklaşımlarına, Mâverdî'nin hayatı, eserleri ve bu konuda yapılan çalışmalara, üçüncü bölümde; Mâverdî'nin ahlak anlayışının temel ilkeleriyle beraber temel değerler sistemine, dördüncü bölümde; Mâverdî'de şahsiyet anlayışı ve ahlak eğitimine, sonuç bölümünde ise eserle ilgili değerlendirmelere yer verilecektir.

1.2 Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, Mâverdî'nin Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn'indeki ahlak eğitimine dair vurguladığı temel değer, ilke ve prensiplerin neler olduğunu belirlemeye çalışmaktır. Böylece Akıl, ilim, nefis, din ve dünyanın hakikatleriyle bu hakikatlerin birbiriyle etkileşimi esnasında insanın manevî oluşumu, müellifin fikirleri çerçevesinde tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Aynı zamanda, din eğitimiyle alâkalı birçok anlayış ve yaklaşımın tartışıldığı günümüzde, insanın dinî ihtiyaçlarını doğru okuyan ve o ihtiyaçlara cevap verebilen bir din eğitimi anlayışının ve yaklaşımının, yine o dinin kendi özelindeki mevcudiyetine dikkat çekilmesi hedeflenmektedir.

Öncelikle belirtmeliyiz ki, Mâverdî'nin Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn adlı eseri; hicrî ilk beş asrın ortalarına kadar Kur'an ve Sünnetten yoğrulmuş gelen İslam ahlakının adap ve değerlerini içeren bir ahlak eğitimi kitabıdır. Bu açıdan Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn, ilk beş asırda İslam âlimlerince ele alınmış ahlak ve adap konularının önemli bir birikimi olarak kabul edilebilir.

Araştırmanın genel anlamda amacı; Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn adlı eserini Din Eğitimi açısından sistematik olarak değerlendirmeye çalışmak ve Mâverdî'nin ahlak eğitimini Din Eğitimi bakış açısından irdelemek ve nihayet, Mâverdî'nin ortaya koyduğu ahlakî analizlerle, din eğitiminin problemlerine çözüm aramaktır.

Daha öncede geçtiği üzere Mâverdî, ahlakî bir anlayış, bir proje olarak mürüvvet kavramına vurgu yapmaktadır. Aslında O'nun, Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn'inde,

mürüvvet modeli üzerine, ahlak eğitimi sistemleştirdiği söylenebilir. Mürüvvet konusuna eserinin son kısmında bir bölüm ayıran Mâverdî, eserinin bütün muhtevasının mürüvvetin haklarından ve şartlarından bahsetmek olduğunu ifade etmiştir.² Böylece Mâverdî'nin, eserini âdetâ tek kelimeyle özetleyerek “mürüvvet” kavramı üzerine inşa ettiği söylenebilir.

Bu araştırmanın önemi, günümüz ve geçmiş arasında bir bağ oluşturma çabasıyla ifade edilebilir. Bu çaba aynı zamanda, günümüz din eğitiminin problemlerine geleneksel bir yaklaşımla çözüm arama gayreti sayılabilir. Böylece yapılacak araştırmayla, din ve ahlak eğitimi çalışmalarına geçmiş ve günümüz açısından bütünleştirici bir katkı sağlanmış olacaktır. Ayrıca eserin, İslam düşüncesinin en parlak dönemlerine ait olması, göz ardı edilmemesi gereken bir diğer husustur. Mâverdî'nin Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn'i “gelenek içinde seçkin bir yere sahip olan ve yazıldığı dönemden bu yüzyılın başına kadar Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) İhyâ'sından sonra en çok okunan kitap olma özelliği”³ taşıdığı bilinmektedir. “İslam ahlak ve kültürünün olgunluk dönemine ait en önemli çalışmalardan”⁴ biri sayılan eserin bu özelliği bazı araştırmacıların dikkatini çekmiştir.

İslam düşünce dünyasının ilerleme ve gelişme gösterdiği hicrî ilk beş asra göz attığımızda; er-Riâye'si ile Haris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Kûtu'l-Kulûb'u ile Ebû Talip el-Mekkî (ö. 386/1006), Kitâbu'l-Uyûbi'n-Nefs ve Müdâvâtuha'sıyla es-Sülemî (ö. 415/1021), Tahâretü'n-Nefs ve Tezhîbü'l-Ahlak'ıyla İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), er-Risâletü'l-Kuşeyriyye'siyle Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve İhyau Ulûmi'd-Dîn'iyile İmam Gazzâlî, ahlak eğitimi sahasında önemli kabul edilen eserler telif etmişlerdir. Bu eserler arasında sayabileceğimiz, Mâverdî'nin Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn'inin de önemli bir yere sahip olduğu kabul edilmektedir.

Ahlak, adap ve tasavvufî hayat konusunda telif edilen eserlerin günümüzde birçok akademik araştırmanın konusu olması bu tür çalışmalara olan ihtiyacı ve arzuyu ortaya koyduğu söylenebilir.

---

² İmam Ebu Hasan Ali b. Muhammed Habib el-Basrî, el- Mâverdî, **Edebü'd-Dünya ve'd-Din**, Ali Akın, (çev.), İstanbul: Çelik Yayınları, 1998, s. 522.

³ Çağrı, s. 77.

⁴ Mustafa Çağrı, “Mürüvvet”, **DİA**, İstanbul, TDV Yayın ve Matbaacılık, 2006, c. XXXII, s. 62.

1.3 Araştırmanın Metodu

Araştırma öncesinde, eser okunarak araştırmanın konusuyla ilgili müellifin ileri sürdüğü fikir ve yorumlar fişlenerek tespit edildi. Tezin konusuyla ilgili diğer yardımcı kaynaklarda önemli görölen yerler tespit edilerek veri dosyasına kaydedildi. Böylece tezin konusu, bazı kavramsal ve kuramsal temelleri açısından literatür taraması yapıldı. Eserde müellifin; konulara açıklayıcı örnek olarak sunduğu bazı hadislerle ilgili, tahkik çalışması yapıldı.

Yapılan kütüphane araştırması ve elde edilen veriler doğrultusunda günümüz din eğitimi çalışmalarında kabul görüp öne sürölen ilkesel yaklaşımlarla, müellifin öne sürdüğü fikirler arasında, analogik metotla sonuçlar elde edilmeye çalışıldı. Müellifin vurguladığı ve günümüz açısından orijinal sayılabilecek göröşlere yer verildi. Bütün bu çalışmaların sonucu, Din Eğitimi açısından önemli sayılabilecek veriler araştırma içeriğine dâhil edildi.

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1 Ahlak Eğitimi

Ahlak eğitimi, Din Eğitimi Biliminin ana konusudur. Din Eğitimi bilimi ise, “eğitim gerçekliğinin din ile ilişkili boyutunu bilimsel olarak araştırma konusu yapan”⁵ ve “bireyin kendi davranışlarında kendi yaşantıları vasıtasıyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme”⁶ sürecini bilimsel metotlarla gerçekleştirmeye çalışan bir bilim dalıdır. Ahlakla eğitimin kesiştiği ortak alan din alanıdır ve ahlak kurallarının tespitinde dini kuralların en belirleyici rolü üstlendiği kabul edilmektedir.⁷

Araştırmanın bu bölümünde, ahlak eğitiminin kavramsal temellerinden; ahlak, eğitim, değer, karakter ve şahsiyet gibi kavramlara değinilecektir.

2.1.1 Ahlak ve Eğitim

Ahlak, Arapça da hulk veya huluk kökünden gelen çoğul bir kelimedir. Din, tabiat ve seciye anlamlarına gelmekle beraber, hakikat açısından hulk/huluk, insanın iç sureti demektir.⁸ İnsanın sahip olduğu ve/veya sonradan kazandığı bütün huyları, seciye ve karakter özellikleri ahlak kavramıyla nitelendirilmiştir. Ahlak, iyi veya kötü ahlak şeklinde nitelendirildiği gibi değişik din mensuplarında ve çeşitli milletlerde farklı anlamlarda ve nüanslarda tanımlanabilen bir terim olagelmiştir.

Eğitim kavramı ise Arapça bir terim olarak, “terbiye” kelimesi ile ifade edilmektedir. Terbiye, “raba”⁹ kökünden türeyen bir kelimedir. Bu kökten türeyen terbiye kelimesi “çocuk veya ekin gibi yetişen ve gelişen her şey için”¹⁰ beslemek, büyütme ve geliştirmek anlamlarında kullanılmıştır. Rab ismi ise, “rabebe”¹¹ kökünden türeyen Allah’ın isimlerinden biridir. Raba ve rabebe kökleri terbiye anlamında birleşirler. Çünkü Rab lügatte; “Malik, Seyyid, Müdebbir, Mürebbi, Kayyim ve Mün’im anlamlarını ifade eder.”¹² Anlaşılan o ki, bu iki kelime raba ve rabebe; rabave, rabeye

⁵ Cemal Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, 6. Baskı, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012. s. 33.

⁶ Tosun, s. 34

⁷ Bayraktar Bayraklı, **İslam’da Eğitim**, 8. Baskı, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2009, s. 43.

⁸ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, **Lisanü'l-Arab**, Beyrut : Dâru Sadır, [t.y.] 711/1311, c. X, s. 86.

⁹ İbn Manzur, c. XIV, s. 304.

¹⁰ İbn Manzur, c. XIV, s. 307.

¹¹ İbn Manzur, c. I, s. 399.

¹² İbn Manzur, c. I, s. 399.

şekillerinde de kullanılmak suretiyle; çoğalmak, büyümek, yetişmek, terbiye etmek, büyütme geliştirmek gibi “aynı mana”¹³ ları ifade etmektedir.

Allah, Rab ismini Kur’an’ın ilk ayetinde, “âlemlerin Rabbi”¹⁴ cümlesi ile ifade eder. Âlemlerin Rabbi, “Terbiyenin bütün îcaplarına mâlik, kuvvetli ve ekmel bir mürebbî”¹⁵ demektir. Bu ayette Rab isminin zikredilmesi, kâinattaki bütün terbiye faaliyetlerinin hakîki sahibi ve idarecisinin Rab olduğunun bütün insanlığa öncelikli olarak ilan edilmesini hatırlatmaktadır. Vahyin ilk nazil olan ayetlerinde de, “ Oku! İnsana bilmediklerini belleten, kalemlle yazmayı öğreten Rabbin, en büyük kerem sahibidir.”¹⁶ buyrulmakta ve Rabb’in öğretme-tâlim veya belletme yoluyla insanı nasıl eğittiği anlatılmaktadır. Burada şunu ifade etmek gerekir ki; “Te’dip, tâlim, tedris v.s. terbiyenin vasıtaları ve cüzleridir. Her tedip ve tâlim, terbiyeden sayılmakla beraber her terbiye mutlaka tâlim veya tedip demek değildir.”¹⁷

İslamî perspektif açısından, İlahî terbiye boyutundan başlayarak terbiyeyi bütün çeşitleri ve mertebeleriyle düşünüldüğünde, terbiye kavramının eğitim kavramından daha kapsamlı ve nitelikli muhtevaya sahip olduğu söylenebilir. Bu açıdan, her din eğitimcisi, görev sorumluluğu ile beraber asıl sorumluluğunun hakiki mürebbi/terbiyeci Rabb’e karşı olduğunun bilincini taşımalıdır. Buna binaen, İslam terbiye anlayışı, “...fikir ve düşüncede, söz ve fiilde, usul ve nizamda doğru yolu gösterme, dünya ve ahirette mesut olacak iyi insanı, kâmil insanı yetiştirme sanatı”¹⁸ olarak kabul edilmektedir.

Ahlak ve eğitim kavramlarını bütünleştirebilmek ve aralarındaki ilişkiye değinmek için bu kavramların kesiştiği ortak alandan bahsetmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere, ahlak ve eğitim birbirleriyle çok yakın bir ilişkiye sahiptir. Ahlak ile eğitim bulunduğu ortak nokta, insanın duygu ve davranış alanıdır.¹⁹ Her iki kavramın çerçevesi çizilecek olursa, zihnin ve kalbin şekillenmesi konusu eğitimin; davranışın iyi

---

¹³ İbn Manzur, c. XIV, s. 307.

¹⁴ Fatıha, 1/1.

¹⁵ M. Faruk Bayraktar, **İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri**, 7. Basım, İstanbul: İFAV, 2008, s. 14.

¹⁶ Alak, 96/3,4,5.

¹⁷ İbrahim Cânan, **Rasûlullah’a Göre Ailede ve Okulda Çocuk Terbiyesi**, 5. Baskı, İstanbul: Cihan Yayınları, 1983, s. 15-16.

¹⁸ Bayraktar, s.16.

¹⁹ Bayraklı, s. 39.

veya kötülüğü konusu ahlakın görevi²⁰ olduğu bilinmektedir. Eğitim, ahlakî davranışların verilerine göre öğretim yapar böylece ahlakla eğitim iç içe²¹ bir özellik gösterir.

İslam'da ahlakın çerçevesini belirleyen iki olgudan bahsedebiliriz. Bunlar, Kur'an ve Sünnettir. İslam ahlak eğitimiyle, dinamik²² bir özellik gösterdiği görülür. Bu özelliğe bağlı olarak, ahlakî vazifeler uhrevî caydırıcılığa bağlanmıştır. Fakat temel ahlakî güdü ve en yüce gaye, Allah'ın rızasını kazanma olarak vurgulanmıştır.²³ Kitap ve Sünnet sadece dinî talimlerden oluşmaz, aynı zamanda ahlakı da içine alan bir nizamdır. Hatta ahlak bu nizamın özü ve ruhu²⁴ mesabesinde kabul edilmiştir. Asrı saadette ahlak ile iman iç içe²⁵ bir bütün halinde yaşanmaktaydı. Genel itibariyle değerlendirildiğinde; Hz. Peygamber devrindeki ahlak eğitiminin ana karakteristik özelliği, ahlak eğitiminin ihtiyaçlara göre şekillenmesi olup ve bu eğitimin sistematik bir ahlak eğitimi olmadığı²⁶ konusudur.

İslam'da ahlak eğitiminin yüce bir gayeye yönelik olduğu kabul edilir. Bu gayenin, çocuğun fitratını korumak, ona kendini tanıma yollarını göstermek, insanı doğru istikamette tutmak, iyi ve evrensel insan yetiştirmek, fertteki gizli kabiliyetleri ortaya çıkarmak²⁷ gibi hususları kapsadığı görülmektedir.

Eğitim aynı zamanda karşılıklı tesirlerden doğan, bireylerdeki her türlü değişim, şekillenme ve gelişim olarak kabul edilmektedir: “Terbiye, bir hayat çevresinin manevî kuvvetleri arasındaki devamlı ve karşılıklı tesirlerdir. Tesirler arasında bir tahdit veya tercih bahis mevzuu değildir. Hangi sebep ve maksattan gelirse gelsin, insandan insana olan her tesir, ona maruz kalanlarda bir değişikliğe, bir şekillenmeye veya bir gelişmeye sebep olduğu müddetçe, terbiye mefhumunun şümûlü içerisine girer. Karşılıklı tesir

---

²⁰ Bayraklı, s. 39.

²¹ Bayraklı, s. 39.

²² Mustafa Çağrıncı, “Ahlak”, **DİA**, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1989, c. II, s. 2.

²³ Çağrıncı, c.II, s. 2.

²⁴ Mustafa Çağrıncı, **Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı**, 1. Basım, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013, s. 22.

²⁵ Çağrıncı, s. 21.

²⁶ Çağrıncı, s. 21.

²⁷ Bayraktar, s. 20-21.

içinde cemiyetin her uzvu; hem süje, hem de obje, yani hem mürebbî hem de terbiye olunan kişi ”²⁸ durumundadır.

Netice itibariyle, Ahlak eğitimi hedefleyen din eğitiminin üç temel esasın eğitimi üzerine bina edildiğini görmekteyiz ki bunlar; zihin, kalp ve nefis eğitimi²⁹ dir. Bu üç temel esasın birbirleriyle ilişkilerinin hiçbir zaman koptuğu söylenemez. Buna binaen, Ahlak eğitiminde başarıyı yakalamak için, bahsedilen ilişkiler bütünüün birbirleriyle etkileşimi göz önünde bulundurulmalıdır. Araştırmada yeri geldiğinde bu konuya da temas edilecektir.

2.1.2 Değer

Değer insanın davranışlarını şekillendiren ve bireyin sayesinde birtakım tutum ve davranışlar geliştirdiği³⁰ kıymet hükümleridir.

Ahlakî fazilet ve değerler doğuştan gelmeyip sonradan kazanılır.³¹ Değer eğitimi çocuk dünyaya gelir gelmez başladığı söylenebilir. İnsan eğitiminde iyi ve kötünün ne olduğunun öğrenilmesi ahlakî değerlerin eğitimi anlamına gelir. “Her ne kadar din, bir ahlakî değerler ve kurallar bütününe indirgenemese de değerler her dinin önemli bir kısmını teşkil eder.”³² “Değerler, kültürü destekleyerek toplumun yapılanmasına yardım ederler. Değerler, toplumun gelişmişlik seviyesini, güven düzeyini ve yönetim şeklini etkiler.”³³

Her insan kendi için bir takım sübjektif değerler üretebilir. Değerler ne kadar objektif veya evrensel olurlarsa olsunlar sübjektifmiş gibi de algılanabilmektedirler. Bu açıdan değerler eğitiminde insanın “Kendini sorgulama sürecini gerçekleştirmesine fırsat verilmeli, kendini tanımlama, kendini anlama ve kendini tamamlama”³⁴ gibi eylemlere fırsat verilerek “sorgulama sürecini bir değer haline getiren eğitim

---

²⁸ Bedi Ziya Egemen, **Terbiye Felsefesi**, Ankara: Yaprak Basımevi, 1957, s. 16-17.

²⁹ Suat Cebeci, **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi**, 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005, s. 60.

³⁰ Recep Kaymakcan, “Gençlerin Dini Değerlere Bakışı: Türkiye ve Avrupa Karşılaştırması”, **Değerler Eğitimi Uluslar Arası Konferansı**, İstanbul: Express Basımevi, 2012, s. 13.

³¹ Bayraklı, s. 45.

³² Kaymakcan, s. 15.

³³ Kaymakcan, s. 13.

³⁴ Ali Dombaycı, “Değerler Eğitiminde Felsefî Sorgulamanın Rolü”, **Değerler Eğitimi Uluslar Arası Konferansı**, İstanbul: Express Basımevi, 2012, s. 134.

ortamları”³⁵ hazırlanmalıdır. Böylece değerlerin bireyde yerleşmesi daha kolay ve kalıcı olacağı düşünülebilir. Bu açıdan örgün ve yaygın eğitim kurumlarında; çocuk, genç veya yetişkin eğitiminin verildiği yerlerin “Bireylerin farklı yönlerinin olduğunun farkında olarak, bir bütün olarak gelişimine fırsat sağlayacak bir öğrenme merkezi”³⁶ şeklinde planlanması yerinde olacaktır.

2.1.3 Karakter ve Şahsiyet

Karakter; “Yunanca olan ve alâmet manasına gelen”³⁷ bir kelimedir. Kavram itibarıyla bir şeyin dış alametlerinin bir kısmını özetler. Karakter, canlı veya cansız varlığın, üslubu veya ırkî karakteri gibi o varlık hakkında bir ön kabuldür. Bu anlamdaki karaktere şekil karakteri denilir ve kıymet hükmü ifade eden kavram olarak kullanılmamaktadır.³⁸

Eğitim alanında ise karakter kavramı, ahlakî olup olmamasına göre müspet veya menfî kıymet kazanır. Böylece karakter kavramı, bir değer ifade eden hüviyete kavuşmakta ve “bir mana ve muhteviyat”³⁹ kazandığı kabul edilmektedir.⁴⁰ Örneğin, karakter eğitimi denildiğinde çocuğa ahlakî değer kazandırılması anlaşılır. “Çocukta veya fertte istenen ahlakî davranışların ve karakterlerin yerleşik hale gelmesi, karakter eğitiminin gayesidir.”⁴¹

Şahsiyetle karakter arasındaki fark veya ilişki birçok eğitimci ve psikologun ele aldığı konu olagelmıştır. “Şahsiyet kavramında insanın bütün varlığı, bütün mâhiyeti akla geldiği halde karakter kelimesinde bütün varlık akla gelmez. Zira şahsiyette düşünce, duygu hareket tarzları topyekûn göz önünde bulundurulur. Karakterde ise daha ziyade yalnız iradeyi harekete getiren maksimler (kurallar) akla gelir.”⁴² Şahsiyet kavramının ihtiva ettiği bütüncül bir anlamı İsmail Hakkı (Baltacıoğlu, ö. 1978) şöyle

---

³⁵ Dombaycı, s. 134.

³⁶ Bahattin Acat, “Öğrenme Sürecinde Değerler ve Öğretmenin Ahlakî (Moral) Liderliği”, **Değerler Eğitimi Uluslararası Konferansı**, İstanbul: Express Basımevi, 2012, s. 137.

³⁷ G. Kerschenteiner, **Karakter**, H.F. Kanad,(çev.), 1. Basım, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1977, s. 14.

³⁸ Kerschenteiner, s. 14.

³⁹ Kerschenteiner, s. 15.

⁴⁰ Kerschenteiner, s. 15.

⁴¹ Hasan Mahmut Çamdibi, **Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi**, 3. Basım, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008, s. 10.

⁴² Kerschenteiner, s. 28.

açıklamaktadır: “Bütün şahsiyetimiz içinde dinî, ahlakî ve mantıkî benliğimizin de dâhil olduğu bütün benliğimizdir.”⁴³

Şahsiyet ve karakter kavramlarının tezahürlerine değinen Kerschenteiner: “Bu iki kavramdan her biri şahsın manevî hüviyetinden emniyet ve itimat ister. Karakterin itimadı, hareketlerin muayyen maksimlere (temel ahlakî kurallar) bağlı bulunmasıyla ve şahsiyetin emniyet ve itimadı da; düşünce, duygu ve hareket tarzlarıyla belli olur.”⁴⁴ demektedir. Buna binaen, şahsiyet ve karakter kavramlarının kendilerine ait tezahürleri ile anlaşılan kavramlar olduğu söylenebilir. Her bir ahlakî durumda, temel ahlakî değerlere bağlılık, ahlakî karakterin fertteki istikrarına dair bir kanaat vermektedir. Şahsiyetin seviyesi ise; duygu, düşünce ve özellikle, hareket tarzıyla kendini gösterdiği anlaşılmaktadır.

Eğitimde şahsiyetin araştırılması, şahsiyet yapısının teşekkülü ve şahsiyetin bütünlüğe ulaşması, rehberlik açısından önem arz etmektedir. Şahsiyetler, aldıkları eğitime göre zayıf veya kuvvetli şahsiyet özellikleri gösterebilirler. “Uygun terbiye tedbirleriyle içten teşekkül etmeyen, baskı altında yetişen zayıf şahsiyetler, telkin, menfaat, baskı ve bir arada bulunma gibi etkilerle”⁴⁵ kolayca yönetilebildikleri halde “kararlılık, hem kendini hem başkalarını isabetli tenkit, sağlam ve açık muhakeme gibi üstün vasıflar”⁴⁶ taşıyan kuvvetli şahsiyetler baskıcı uygulamalara ve sindirmelere boyun eğmedikleri söylenebilir.

Şahsiyetin yapısı ve üzerindeki değerlendirmeler göstermektedir ki, şahsiyet değişik parçalardan oluşan bir bütündür. Şahsiyeti oluşturan unsurların bütünlük içerisinde olmaları şahsiyete kuvvet vermektedir. Ayrıca şahsiyetin oluşumunda soyaçekimin, genetik etkinin ve kültürün önemli bir yeri olduğu kabul edilmektedir.⁴⁷

Şahsiyet kavramının, İslamî literatüre “vech” kavramıyla girdiği söylenebilir. Lahbabî, şahıs kavramının batıdaki kullanımının “persona” kelimesinin karşılığı olduğunu belirttiikten sonra Arapların şahıs kavramını bilmediklerini benlik kavramına

---

⁴³ Çamdibi, s. 23.

⁴⁴ Kerschenteiner, s. 28.

⁴⁵ Çamdibi, s. 10.

⁴⁶ Çamdibi, s. 11.

⁴⁷ Çamdibi, s. 24-25.

aşına olduklarını ifade etmiştir.⁴⁸ Yine Lahbabî; İslam'ın batıda şahıs kavramının telaffuzundan çok daha öncesinde, yüz-çehre anlamına gelen “vech” kelimesini, şahsiyet anlamında kullanarak, şahsiyet kavramını ortaya koyduğunu savunmaktadır.⁴⁹ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın şahsını belirtmek için; “Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (şahsı) oradadır...”⁵⁰ ayetinde olduğu gibi, “vech” kavramı Allah'a nispet edilen şekliyle bazı ayetlerde yer aldığını görmek mümkündür.⁵¹

Şahıs kelimesi terim itibarıyla, İslam coğrafyasında zamanla sağlam bir istikrar kazandığı nihayet kendini kabul ettirdiği ve insan varlığının bütününe ifade edecek bir anlam hüviyeti kazandı⁵² kabul edilmektedir.

Netice itibarıyla, Din Eğitimi, karakter ve şahsiyet vasıflarının yüceltilmesini hedef aldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, ahlakî karakter ve yüksek şahsiyete ulaşma ahlak eğitiminin temel iki konusudur. Ayrıca ifade etmek gerekir ki, karakteri ahlakî olan ve ahlakî olmayan veya kötü karakter olarak ifade edebildiğimiz halde, şahsiyet böyle ifade edilmemektedir. Zira “şahsiyet kavramında küçüklük alameti”⁵³ olmadığı kabul edilir.

2.1.4 İslam'da Şahsiyet Eğitimi

Din eğitiminin amacı, ahlakî karakteri yerleştirmek ve böylece yüksek şahsiyet ve yüksek seviyeli bireylere ulaşmaktır. Bundan dolayı şahsiyet yapılanmasını “Hayatın tabii akışına ve cemiyetin düzeltilmesine bırakmak”⁵⁴ din eğitimi açısından yanlış kabul edilmektedir. İslam'a göre yüksek şahsiyet veya nihaî ahlakî karakter, mekârim-i ahlakıdır. Hz. Peygamber'in kâmil şahsiyetinde üsve-i hasene⁵⁵ olarak projelendirildiği söylenebilir. Bu güzel örneğin, aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'in hedef gösterdiği yegâne ahlak modeli olduğu bilinmektedir.

Şahsiyet terbiyesinin doğru verilebilmesi, yüksek bir şahsiyet elde edilmesi adına önemlidir. Öyleyse terbiye faaliyetlerini şahsiyetin yükseltilmesi açısından ele

⁴⁸ Muhammed Aziz Lahbabî, **İslam Şahsiyetçiliği**, İ. Hakkı Akın, (çev.), İstanbul: Yağmur Yayınları, s. 24-25.

⁴⁹ Lahbabî, s. 24-25.

⁵⁰ Bakara, 2/115.

⁵¹ Bakara, 2/272; Rûm, 30/38; Rahman, 55/27; Leyl, 92/20.

⁵² Lahbabî, s. 27.

⁵³ Çamdibi, s. 23.

⁵⁴ Çamdibi, s. 9.

⁵⁵ Ahzâb, 33/21.

almak gerekecektir. “Terbiyenin gayesi; insana, insanî hayatın gayesini ve buna ulaşmanın yollarını göstermek, kendini, özünü geliştirmektir. Buna şahsiyet terbiyesi diyebiliriz.”⁵⁶ Hayatın bütününe yayılmış eğitim faaliyetlerinin hep bu istikamette dönüp durması gerektiği söylenebilir. “Çocuk dünyaya geldiği zaman herhangi bir şahsiyete sahip değildir. Fakat potansiyel olarak, şahsiyet vasıflarını taşımaktadır. Bu vasıfların ne şekilde gelişeceği ise kısmen olgunlaşmaya, kısmen de çevreden gelecek tesirlere”⁵⁷ bağlı olduğu bilinmektedir.

Tekâmül ve terbiye hedefleniyorsa şahsiyetin bütününe alâkadar eden bir terbiye faaliyetine yönelmek gerekecektir. “Bu bütün ve bütünlüğü alâkadar etmeyi bilmeyen her tekâmül ve her terbiye bir faaliyet ve bir idmandır. Fakat tekâmül ve terbiyenin kendisi değildir.”⁵⁸ Bundan dolayı eğitimin, insan mahiyetinin bütününe göre planlanmadığı takdirde sağlıklı olması düşünülemez. Başka bir ifadeyle, şahsiyetin bütünlüğünü hedefliyorsak “bütün manevî ve rûhi evsafın öyle bir vahdetini anlamalıyız ki, o vasıta ile insan kendini diğer insanlardan müstakil ve bununla beraber yine kendi insanlığının mahiyetine tâbi görecektir.”⁵⁹ Bütün manevî ve ruhî evsafın vahdetinin sağlanması ve şahsiyetin kendi yegâneliğiyle manevi oluşumunu tamamlayabilmesi için İslamî manada İlahî terbiyenin yardımına ihtiyaç duyulur.

Günümüzde Hz. Peygamber’in örnek hayatının, yüksek şahsiyetin yegâne bir modeli olduğu, evrensel boyutta ifade edilmektedir. Bu modelin doğru bir şekilde örnek alınması meselesi ise, günümüzün tartışılan en önemli konularından biri olduğu söylenebilir. “Rasûlullah’ın hayatında anlayışlı, müsamahalı, sabırlı, cesur, güler yüzlü ve affedicî, yüksek evrensel ahlakın ilkeleri tam bir uyum içinde bütünlük arz eder. Bu bütünlüğü parçalar halinde idrak ederek tatbik etmeye kalkmak bir taklit olur. Bu bütünlüğün sırrını derinden idrak ederek sezme ve iyi amellerle desteklemek şahsiyet bütünlüğü ile ilgili olarak gelişir. Şahsiyette ahenkli bir bütünlüğe ulaşmadan gerçek manevî hayatı yaşamak ve Rasûlullah (s.a.v.)’e tabi olmak mümkün

---

⁵⁶ Çamdibi, s. 7.

⁵⁷ Çamdibi, s. 23-24.

⁵⁸ İ. Hakkı, “Pedagoji ve Şahsiyet”, Felsefe Yıllığı, 1932, s. 19., aktaran: Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi, s. 23.

⁵⁹ Hilmi Ziya Ülken, **İnsanî Vatanperverlik**, İstanbul: Remzi Kitaphanesi, 1933, s. 167.

görünmemektedir.”⁶⁰ Bu açıdan O’nun örnek hayatını bir bütün olarak doğru yorumlayanlar zamanlarının en yüksek şahsiyetleri haline geldikleri gibi asırları aşarak evrensel mesajlar da sunabilmişlerdir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde, şahsiyet terbiyesinin ancak “İlâhî talim ve terbiyeyle”⁶¹ mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda Hz. Peygamber’in İlahî talim ve terbiyenin yegâne örneği olduğu söylenebilir. Kendini tanıma süreciyle başlayan şahsiyetin tekâmülü için; nefsin kötülüklerden temizlenmesi, ilahî hakikatlerin öğrenilmesi, İslam’da farz olan hususların öğrenilip benimsenmesinin gerekliliği bilinmektedir.⁶²

Din eğitiminde bireyin eğitilmişliğinden söz edebilmemiz için, birey açısından “Ahlak kanunlarına uyan ve ruhta sağlam olarak yerleşen prensipler”⁶³ in varlığına ihtiyaç duyulur. Öğretim ve eğitimin gayesine ulaştığı ancak bu iç-dış bütünlüğü ile anlaşılacaktır. Öğretim, eğitimin içinde yer alan ve birbirini tamamlayan iki süreçtir ve birisinin bilgiye yönelik, ötekisinin de değerlere yönelik bir faaliyetler bütünü olarak ⁶⁴ nitelendirilmektedir. Dolayısıyla nihaî anlamda insani eğitmek ve ona hayatının her alanına yönelik ahlakî âdabı kazanmasına gayret etmek herkesin ve özellikle din eğitimcilerinin hedefi olduğu söylenebilir.

Sonuç itibariyle, Batı eğitiminde iyi vatandaş yetiştirmek gibi dar kalıplara hapsedilen eğitim anlayışıyla; Allah’ın rızasını kazanmak için sadece dünyevî mutluluğu değil, ebedî saadetin kazanılması konusunda gayreti teşvik ve emreden ve böylece iyi ve kâmil insan yetiştirmeyi hedefleyen İslam terbiye sistemi arasında büyük fark vardır. Bu farktan dolayı İslam eğitim sistemi daha büyük ve daha şümüllü bir eğitim sistemidir.⁶⁵ Bu da göstermektedir ki, İslam’ın öngördüğü eğitim anlayışı diğer eğitim sistemleriyle mukayese edildiğinde aradaki fark daha bariz bir şekilde anlaşılabilir.

---

⁶⁰ Hasan Mahmut Çamdibi, **Güzel Ahlak ve İnsan İlişkileri**, 1. Basım, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012, s. 164.

⁶¹ Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi, s. 117.

⁶² Çamdibi, s. 118.

⁶³ Kerschenteiner, s. 12.

⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken, **Eğitim Felsefesi**, 2. Basım, İstanbul: Ülken Yayınları, 2001, s. 9.

⁶⁵ Bayraktar, s. 18.

2.2 Mâverdî

Mâverdî'nin ilmî, fikri şahsiyetini daha iyi tanımak için yaşadığı çağla ilgili bilgi verilmesi yerinde olacaktır.

2.2.1 Hayatı

Mâverdî 364'te (974) Basra'da dünyaya gelmiştir. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, babası gül suyu (mâü'l-verd) işiyle uğraştığı için Mâverdî lakabıyla tanınmıştır.⁶⁶

Mâverdî'nin 84 yıllık hayatına bakıldığında siyaset ve ahlak nazariyeleriyle tanınmış fıkıhçı ve şafiî bir din âlimidir. İlk fıkıh eğitimini Basra'da Mu'tezile âlimi Abdü'l-vâhid b. Hüseyin es-Saymerî (386/996)'den almıştır. 398 (1008) yılından önceki bir tarihte Bağdat'a giderek Ebû Hâmid el-İsferâyînî (ö. 406/1016), Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Bâfi ve diğer bazı âlimlerden dersler almıştır. Hasan b. Ali el-Cebelî, Muhammed b. Adî el-Minkarî ve Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Mâristânî'nin de aralarında bulunduğu ulemâdan hadis dinlemiştir. Hanefî fakihî Kudûrî (ö. 428/1037)'den yararlanmıştır. Nişâbur yakınlarındaki Üstüvâ'da ve diğer bazı yerlerde kadılık yaptıktan sonra Bağdat'a dönmüştür. Fıkıh, usûl-u fıkıh, tefsir ve ahlak dersleri vermiş ve hadis rivayet etmiştir. Kendisinden fıkıh öğrenen ve hadis dinleyenler arasında Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve Ebü'l-Fazl, İbn Hayrûn gibi önemli şahsiyetler bulunmaktadır.⁶⁷

Kâim bi-Emrillâh (ö. 467/1075) tarafından 422 (veya 423/1032), 428 (1037) ve 435 (1043-44) yıllarında Büveyhî emirleri Ebû Kâlicâr, Celâlû'd-Devle ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey (ö. 455/1063)'e gönderilen diplomatik heyetlerde görevlendirilen Mâverdî, emîrlerin ikram ve ihsanına mazhar olmuştur. Halife Kâim bi-Emrillâh, 429 Ramazanında (Haziran 1038) Mâverdî'ye İslâm tarihinde ilk olarak "akda'l-kudât"⁶⁸ unvanını vermiştir. Kadılık maaşı yanında elde ettiği bu tür gelirlerle maîşetini temin

⁶⁶ Cengiz Kallek, "Mâverdî'nin Ahlakî, İçtimaî ve Siyasî Görüşleri", *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 17, (2004/2), s. 219-265.

⁶⁷ Cengiz Kallek, "Mâverdî", *DİA*, Ankara: TDV Yayın ve Matbaacılık, 2003, c. XXVIII, s. 180.

⁶⁸ Kâdılar kâdısı anlamında bir devlet nişanıdır.

eden Mâverdî, elçilikleri sırasında hükümdarlara doğru bildiği hususlarda eleştiriler yöneltmekten de çekinmemiştir.⁶⁹

Hicrî 437'de, (1045-46) reîsü'r-rüesâ İbnü'l-Müslime'nin vezirliğe getirilmesinden sonra siyaset sahnesinden çekilerek tedris ve telif faaliyetlerine yönelmiştir. Mâverdî; vakar, hilim, hayâ, tevazu, ihlâs, feraset ve üstün zekâ sahibi olarak tanınmıştır. Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258) onu sika olarak, Zehebî ve İbn-ü Hâcer el-Askalânî (ö. 852/1449) sadûk kabul etmektedir. Mâverdî'nin bazı görüşlerinin Mu'tezilî görüşlerle örtüştüğü gerekçesiyle i'tizal ile itham edilse de nassa öncelik veren hadisçilerin aklî mülâhazalarla farklı görüşleri benimseyen âlimlere i'tizâl ve teşeyyu' ithamında bulunması sıkça rastlanan bir durumdur.⁷⁰ Bu sebeple, Mâverdî'nin Mu'tezile taraftarlığı yapması beklenmemelidir. Ayrıca hadislerden hareketle sünnetullaha aykırı mucizeleri ve cennetin hâl-i hâzırda yaratılmışlığını kabullenerek halku'l-Kur'ân'ı reddetmesi, Allah'ın zâtının tek, sıfatlarının kadîm olduğu görüşünü benimsemesi, Kur'an'ın sünnetle neshedilemeyeceğini savunması gibi konularda Mu'tezile'den ayrılmaktadır.⁷¹ 30 Rebülevvel 450 (27 Mayıs 1058) tarihinde Bağdat'ta vefat eden Mâverdî'nin cenazesi Bâb-ü Harb semtindeki kabristana defnedilmiştir.⁷²

2.2.2 Eserleri

Mâverdî'nin ilmî şahsiyetini daha yakından tanımak amacıyla eserleri hakkında kısa bilgi verilecektir.

2.2.2.1 el-Hâvi'l-Kebîr

Mâverdî'nin eserleri arasında en geniş kapsamlı olanıdır. el-Hâvi'l-Kebîr, Müzenî'nin "el-Muhtasar" adlı eseri temel alınarak yazılmış olan en küçük bir ayrıntının bile ihmal edilmemeye çalışıldığı detaylı, ansiklopedik bir çalışma niteliğindedir. Bu eser kendisinden övgüyle söz edilen bir eser olmuştur. Müellif, Şafii fikhını mukayeseli bir şekilde ele alarak aklî ve naklî delilleri, sahabe ve tabiîn kavillerini, farklı

---

⁶⁹ Kallek, s. 180.

⁷⁰ Kallek, s. 180.

⁷¹ Kallek, s. 181.

⁷² Kallek, s. 180.

mezheplerin görüşlerini arz etmiş, meseleleri ortaya koyarken de açık ve anlaşılır bir üslup kullanmıştır.⁷³

Müellif tarafından şerh olarak nitelendirilse de kelime ve cümleleri açıklayan klasik şerhler gibi değildir. Diğer fıkıh kitaplarının tertibine uygun bir şekilde "kitap" ve "bab"lardan sonra "mesele" ve "fâsıl" şeklinde alt başlıklara ayrılan eser, mesele başlığı altında İmam Şâfiî (ö. 204/819)'nin görüşü kısmen verildikten sonra konu etraflıca ele alınır, naslardaki istidlal yönleri belirtildikten sonra mesele hakkındaki icmâ sahabe ve tabiînin görüşleri nakledilir. İmam Şâfiî'nin farklı görüşleri varsa ifade edilir. Müellif zaman zaman farklı görüşler arasında tercihini ifade etse de sonuç itibariyle Şâfiî'nin görüşüne aykırı ise onun yorumunu kendi görüşüne göre te'vil etmiştir. Ayrıca diğer mezheplere ait görüşleri de delilleriyle birlikte zikrettikten sonra, nihayetinde Şâfiîler'in delillerini kaydederek karşıt delilleri çürütme yoluna gitmiştir.⁷⁴

Eserin bölümleri 18 cilt halindeki baskısına göre 71 kitaptan oluşmaktadır. Bu eserden bazı kitaplar şunlardır:

I. c: Kitâbu't-Tahâre, II. c: Kitâbu's-Salât, Kitâbu'l-Cum'a, III. c: Kitâbu'l-Cenâiz, Kitâbu'z-Zekât, Kitâbu's-Sıyâm, Kitâbu'l-İ'tikâf, IV. c: Kitâbu'l-Hac, V. c: Kitâbu'l-Büyû', Kitâbu'l-Ferâiz, Kitâbu'l-Vasâyâ, XII. c: Kitâbu'l-Katı, Kitâbu'd-Diyât, XIII. c: Kitâbu'l-Kasâme, Kitâbu Kıtâli ehli'l-Bağy, Kitâbu'l-Hudûd, Kitâbu İtkı Ümmehâtı'l-Evlâd.⁷⁵

İbadât, muâmelât ve ukûbat gibi fıkıhın geniş bir alanını kapsayıcı bir eser olduğu görülen el-Hâvi'de Mâverdî, taharettten hac bahsine, ferâizden had bahsine kadar çok çeşitli konuları kitap başlığı altında ele aldığı görülmektedir.⁷⁶

⁷³Sabri Erturhan, "Mâverdî ve el-Hâvi'l-Kebîr Adlı Eseri", **C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, c. III, s. 7-9.

⁷⁴Hasan Ali Görgülü, "el-Hâvi'l-Kebîr", **DİA**, İstanbul, 1998, c. XVI, s. 535.

⁷⁵Erturhan, s. 9.

⁷⁶Dünya kütüphanelerinde yazma nüshaları da mevcut olan eserin Süleymaniye Kütüphanesinde 1100-1108 numaraları arasında yine 381 ve 436 numaralarda kayıtlı eksik ve parçalar halinde, yazma nüshaları vardır. Bkz. Erturhan, s. 7. Tespit edebildiğimiz kadarıyla "el-Hâvi'l-Kebîr" adlı eser yirmi iki cilt halinde İstanbul İSAM Kütüphanesinde, 297.512 nolu arşiv numarasıyla, her biri 400-500 sayfalık hacmiyle yer almaktadır. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde ise 297.5 numarada kayıtlı 20 cilt olarak ve ayrıca 297.5 yer numarasıyla Kitâbu'l-Havi min Evvelihî hatta Nihayeti Gasli'l-Cum'a ve'l-İdeyn 3 cilt ve 297.541 numarasıyla Kıtalu Ehli'l-Bağy mine'l-Havi'l-Kebîr kitabı, tek cilt halinde mevcuttur.

2.2.2.2 el-İknâ fi'l-Fıkh

“Fıkhı kırk varakta özetledim” dediği bu eser halîfe el-Kâdir (ö. 423/1031)’in dört mezhebe göre fıkhı dair birer muhtasar eser tasnif ettirmek istemiştir. Bunun üzerine Mâverdî, Şâfiî fıkhını “el-İknâ” adlı eserde toplamak suretiyle bu isteğe cevap vermiştir. “Dinimizi koruduğın gibi, Allah da senin dinini korusun” şeklinde halifenin duasına mazhar olmuştur.⁷⁷

2.2.2.3 en-Nüket ve'l-Uyûn

Kaynaklarda en-Nüket, Tefsîru'l-Kur'ân veya Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm olarak ismi geçen tefsirinin asıl adı ‘en-Nüket ve'l-Uyûn’ dur.⁷⁸

Basra’da Abbâsiye Kütüphanesi ve Fas’ta Fihristü'l-Karaveyn Kütüphanesi gibi dünyanın değişik kütüphanelerinde yazma nüshalar hâlinde bulunan bu tefsir ilk olarak, Hızır M. Hızır’ın gayretleriyle 1982 senesinde, Kuveyt’te, 4 cilt halinde, en-Nüket ve'l-Uyûn adıyla basılmıştır. Daha sonra Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm’in çalışmalarıyla 1992 senesinde, Beyrût’ta, 6 cilt, en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsîru'l-Mâverdî ismiyle basılmıştır.⁷⁹

Eser üzerinde Orhan Karmış tarafından İstanbul’daki Köprülü ve Kılıç Ali Paşa nüshaları ile beraber diğer nüshaların bir kısmı incelenmek sûretiyle detaylı bir araştırma yapılmıştır.⁸⁰

Mâverdî’ nin tefsirinin bazı özellikleri şu şekilde sıralanmıştır:

1. Dil tahlilleri üzerinde titizlikle durulmuştur.
2. Âyetin tefsirini yaparken, önceki bilginlerin o âyet hakkındaki sözlerinin bir arada toplanmasına gayret edilmiştir.

⁷⁷ Burhan Sümertaş, “Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri”, **DEÜFD**, c. XXVIII/2008, s. 42. El-İknâ fi'l-fıkh, İstanbul, İSAM Kütüphanesi’nde 297.512 MAV.İ arşiv numarasında kayıtlıdır. Tahkîkini Hazar Muhammed Hazar’ın yaptığı eser, Kuveyt’te 1982 yılında Dârü'l-Urube matbaasında, 235 sayfa olarak basılmıştır.

⁷⁸ Sümertaş, s. 52. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eser ‘el-Uyûn ve'n-Nüket’ adıyla, Ankara Milli Kütüphanesinde 01 Hk 65 arşiv numarasıyla mevcuttur. Kehf Sûresi’nden Nas Sûresinin sonuna kadar nesih hattıyla yazılmış 238 sayfadır. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi’nde 16 Ha 103 arşiv numarasıyla el-Uyûn ve'n-Nüket min Tevîlil-Kur'ân adıyla kayıtlıdır. Burada ise Zümer Sûresi’nden Kur'an’ın sonuna kadardır. Abdullah b. İbrâhim Vehibi’nin 3 cilt halinde tahkîkini yaptığı eser, Tefsîru'l-Kur'ân: İhtisarü'n-Nüket li'l-Mâverdî adıyla Beyrut’ta 1996 yılında neşredilmiştir. Bu baskısı İSAM Kütüphanesin’de MAV.N, 297.211 arşiv kaydıyla yer almaktadır. Eser 3 cilt ve 1744 sayfadan ibarettir.

⁷⁹ Sümertaş, s. 52.

⁸⁰ Mustafa Sarıbiyık, **Siyaset Sanatı**, İstanbul: Ark Yayınları, 2004, s. 29.

3. Yalnızca rivâyetlerle yetinilmeyerek, aynı zamanda çeşitli vecihler de eklenerek kırâatlerin ve fikhî hükümlerinin bildirilmesine özen gösterilmiştir.
4. Eser kolay bir Arapça ile kaleme alınmıştır. Kısa cümleler, maddeler halinde anlatım ve akıcı bir üslûp tercih edilmiştir.⁸¹

2.2.2.4 el- Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye

el-Ahkâmüs-Sultânîye vel-Vilâyâtüd-Dinîye kısa ve meşhur adıyla Ahkâmü's-Sultâniyye, çok bilinen hatta batı dillerine çevirisi yapılan bir eserdir.

Bu eser, Mâverdî'yi meşhur eden, üzerinde en çok araştırma yapılan eseridir. Yirmi bölümden meydana gelen eser Abbasi halifelerinden el-Kâdir veya el-Kâim'in isteği üzerine kaleme alınmıştır. İslâm'da hilâfet ve devlet hukûkunu anlatır.⁸² İslam'da imâmet ve hilâfet konusunda geniş mütâlâa sunan eser bu konuda araştırma yapan herkes için kaynak teşkil etmektedir.⁸³

2.2.2.5 Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer

Hükümetlerin siyâsetine dair bir eserdir ve matbudur. Eser, Rıdvân es-Seyyid'in tahkîkiyle, Beyrût'ta 1987 yılında basılmıştır.⁸⁴ Orijinal adı “Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer fi Ahlaki'l-Malik ve Siyaseti'l-Mülk” tür. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde Mâverdî sözün değeri konusunu ahlakî açıdan ele alarak işlemiş, ikinci bölümde ise memleket siyaseti ve uyulması gereken kurallar ele alınmıştır.⁸⁵

2.2.2.6 Nasîhatü'l-Mülûk

Nasîhatü'l-Mülûk ise “Siyaset Sanatı” adıyla Mustafa Sarıbyık tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. İslam hukuku kitapları arasında hususî bir alan oluşturarak

---

⁸¹ Sümertaş, s. 52.

⁸² Sümertaş, s. 40.

⁸³ Sarıbyık, s. 25. Ülkemizde yazma eser olarak Beyazıt Devlet Kütüphanesin'de 'el-Ahkâmüs-Sultâniyye' 34 Dev Mer 390-19057 Arşiv Numarası'nda kayıtlı, Arapça-Farsça, 213 yapraktır. Ve yine aynı kütüphanenin 34 Dev Mer 391-19058 arşiv numarasında 220 sayfa, Arapça; 34 Dev Mer 392-19059 arşiv numarasıyla 190 sayfa Arapça olarak yer almaktadır. Bu son ikisinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın vakıf mührü bulunmaktadır. Ayrıca 'el-Ahkâmü's-Sultâniyye v'el-Velâyâtü'd-Dinîye' adıyla Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi'nde, Râşid Efendi 310, arşiv numarasıyla 105 yaprak Arapça olarak mevcuttur. Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesinde ise 43 Va 1081 arşiv numarasıyla 184 yapraklık bir şekilde yer almaktadır.

⁸⁴ Sümertaş, s. 11.

⁸⁵ Sarıbyık, s. 28. İstanbul İSAM Kütüphanesinde 320.297 MAV.T arşiv numarasında kayıtlı olan, tahkîkini Rıdvân Seyyid'in yaptığı eserin, 1987 Beyrut baskısı mevcuttur. 340 sayfadır. Çevirisini Mehmet Ali Kara'nın yapmış olduğu eserin 2003 baskısı, İlke Yayıncılık tarafından “Siyaset Akademisi” adıyla neşredilmiştir.

klasikleşen “Siyasetname” türünün örneklerinden biri olan⁸⁶ eserin tek yazma nüshası Paris’te Bibliothèque Nationale Departement des Manuscrits. Catalogue des manuscrits Arabs. No: 2447 de kayıtlıdır.⁸⁷

Nasihatü’l-Mülûk, adından anlaşıldığı üzere bir nasihat kitabıdır. Mâverdî bu eserde muhatap kitleyi sultanlar, melikler, yöneticiler olarak belirlemiş, yönetenlerle yönetilenlerin ilişkiler ağını irdelemiştir. “Biz bu ‘Nasihatü’l Mülûk’ isimli kitabımızı sultanlara, onların kendilerine ve tebaalarına olan şefkatlerini ortaya koymak için yazdık. İçerisinde doğru nasihat ve apaçık öğüt bulunan kitabımızı kim mütâlâa eder, onu inceler, kontrol eder ona kulak verir ve gerekli ilgiyi gösterirse benim kendisine en büyük dost olduğumu nasihatçe en büyük yardımcı olduğumu en büyük hizmeti yaptığımı bilmiş olacağını umarım.”⁸⁸ diyen Mâverdî, idarecilerle teb’a arasında sıcak bir ilişkiyi arzulamakta ve bu konudaki çalışmasını bir hizmet bilmektedir.⁸⁹

2.2.2.7 Kavânînu’l-Vüzerâ

Vezirler ve görevlerine ait bilgileri içine alan bir eserdir. Kâhire’de ‘Edebü’l-Vezîr’ ismiyle basılmıştır. Bu eserde vezirin taşıması gereken sıfatlar, melîke karşı davranışlar konu edilmektedir. Eser vezir kelimesinin iştikakından yola çıkarak Kur’an’da vezirliğe ait deliller ile başlamış ve vezirliğin çeşitlerinden olan tenfiz ve tefvîz vezirliği üzerinde durulmuştur. Bir vezirin vasıfları nasıl olmalıdır? Vezirin melike ve halka karşı vazifeleri nelerdir? sorularına cevap aranmıştır.⁹⁰

2.2.2.8 Edebü’l-Kâdi

Mâverdî’nin bir kâdının nasıl olması gerektiği, melikle ilişkileri, adaleti yerine getirirken dikkat edeceği hususlar⁹¹ gibi kâdılık mesleğinin ve müessesinin nezaket ve inceliklerini ele aldığı eseridir.⁹²

---

⁸⁶ Sarıbyık, s. 12.

⁸⁷ Sarıbyık, s. 43.

⁸⁸ Sarıbyık, s. 133.

⁸⁹ Nasihatü’l Mülûk, İstanbul İSAM Kütüphanesi’nde, 320.1 MAV.N arşivinde, tahkikini Hıdır Muhammed Hıdır’ın yapmış olduğu, 320 sayfalık 1983 Kuveyt baskısı görülebilir.

⁹⁰ Sarıbyık, s. 27. Eserin Kahire baskısına İSAM Kütüphanesi 320.297 MAV.K arşiv numarasında Edebü’l-Vezir = Kavaninü’l-Vüzera ve Siyasetü’l-Mülk adıyla yer almaktadır.

⁹¹ Sarıbyık, s. 28.

⁹² Edebü’l Kâdi, İSAM Kütüphanesi’nde iki cilt olarak mevcuttur. Tahkikini Muhyi Hilâl Serhan yapmıştır. 1971 Bağdat baskısına göre birinci cilt yedi yüz kırk sayfa, ikinci cilt sekiz yüz sayfadır. 347.22 MAV.E arşiv numarasında ulaşılabilir.

2.2.2.9 A'lâmü'n-Nübüvve

A'lâmü'n-Nübüvve (Delâilü'n-Nübüvve), peygamberlik müessesesini aklın ışığında ispatlamaya çalışan bir kitaptır.⁹³ Kelam ilminin en önemli mevzularından nübüvvet meselesini ve Hz. Muhammed (s.a.v.)' in mucizelerini konu edinir.⁹⁴

2.2.2.10 el-Emsâl ve'l-Hikem

300 hadîs, 300 darb-ı mesel, 300 beyti ihtivâ eden, her biri 30 darb-ı mesellik on fasıldan ibâret bir eserdir. Siyasî konuları içerir. Bu eseri Mısırlı âlim Süleyman Davud neşre hazırladığı söylenmektedir.⁹⁵

Hayatının son senelerini siyaset ve devlet görevlerinden çekilerek eser telifine vakfeden Mâverdî, Ulûm-u İslamiye'nin geniş alanında eserler bırakmıştır. Fıkıh, tefsir, devlet idaresi ve hukuku, İslam ahlakı, Kelam gibi sahalarda eserler te'lif etmiştir. Şafîi fikhına dair "el-Havî" adlı eseriyle mezhebi konusunda derin bilgisini ortaya koyarken, Müfessirlerden rivayet ettiği görüşlerin özünü vererek, te'lif ettiği "Nükhe" adlı tefsiri de ansiklopedik mâhiyetiyle dikkat çekmektedir.⁹⁶ Ancak Mâverdî'nin dünyada ve ülkemizde ismini duyuran ve meşhur eden Ahkâmü's-Sultâniyye ile Edeb'üd-Dünya ve'd-Dîn adlı eserleridir. Ahkâmü's-Sultâniyye İslam'da hilafet ve devlet hukukunu anlatan ve birçok dilde tercümeleri yapılan ve araştırmacıların istifade ettiği bir kaynak özelliğindedir. Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn adlı eseriyle de siyasetten devlet idaresine; ilimden ahlak eğitime kadar kazanılması gereken edepi de kaleme almış, böylece din ve dünya edebinin değerlerini özetlemeye çalışmıştır. O'nun bir devlet adamı, bir hukukçu, bir müfessir ve aynı zamanda ahlak alanında eser ortaya koyan bir eğitimci olduğu söylenebilir.

2.2.3 Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn Adlı Eseri

Bu çalışmanın konusu olan ve diğer eserlerinden daha fazla tanınan Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn, ahlak ve âdâb üzerinedir. Mâverdî'nin, Kur'an ve sünnet kaynaklı bakış açısıyla ileri sürdüğü yüksek şahsiyetin oluşumuna dair esasları, eserinde başarılı

⁹³ Kallek, c. XXVIII, s. 180-186.

⁹⁴ Sarıbyık, s. 29. İstanbul İSAM Kütüphanesi'nde A'lâmü'n-Nübüvve adıyla yer alan eser, 297.432 MAV.A arşiv numarasında Dâr-u İhyai'l-Ulûm Matbaası'nda basılmış ve 1992 Beyrut baskısı, 288 sayfadır. Daha başka baskılarına da aynı kütüphaneden ulaşmak mümkündür.

⁹⁵ Sümertaş, s. 44.

⁹⁶ Sümertaş, s. 54.

bir şekilde işlediği görülmektedir. Aynı zamanda, “İnsanın kendini tanınması ve başkalarıyla münasebetleri konusunda tam bir başvuru kitabı”⁹⁷ olarak tanımlanabilecek bu eserde müellif, insanın ahlakî karakterinin oluşumuna ait nihaî hedefleri göstermiş ve ahlakî değerleri vecîz bir şekilde ifade etmeye çalışmıştır.

el-Buğyetü'l-Ulyâ fi Edebi'd-Dîn ve'd-Dünyâ meşhur adıyla Edebü'd-Dünya ve'd-Din bir ayet veya hadisin şerhi niteliğinde değil de konuları ve fasılları belirlenmiş olan başlıkların; ayet, hadis ve çok miktarda hikmetli söz ve şiirlerle açıklık getirilmek suretiyle kaleme alınmasıyla oluşan bir eserdir. Mâverdî, bu şekliyle görüşlerini fıkıhçı bir metoda benzer şekilde delillendirip teyit etmiştir.⁹⁸ Buna ilave olarak, Edebü'd-Dünyâ ve'd-Din, psikolojik tahliller ihtiva eden edebî bir eser olması yönüyle uzun yıllar ders kitabı olarak medreselerde okutulmuş; müellif, psikolojik, sosyolojik ve pedagojik hususları edebi bir üslupla ele almıştır.⁹⁹ Mâverdî bu eseriyle, “hayatın değişmez gerçeklerini kabul etmek kaydıyla, gerek ferdî yaşayışı gerekse toplumsal münasebetleri bakımından insana yakışan hayatın ne olduğunu ve bu üstün hayata yönelmenin çarelerini”¹⁰⁰ göstermeye çalışmıştır.

Mâverdî'nin edep kelimesini eserin adında ve bölümlerinde kullanması ahlak felsefecilerinin ve eğitimcilerinin dikkatini çekmiştir. Bu açıdan edep kavramına temas etmek yerinde olacaktır. Çoğulu âdâb gelen edep kavramını ahlakî kural ve değerlerin neticesi olarak anlamak mümkündür. Edep kavramı, ahlak eğitimi açısından “dinin gerekli gördüğü ve aklın güzel saydığı bütün söz ve davranışlar”¹⁰¹ olarak tarif edilmiştir. Edep kelimesi fikhî bir terim bağlamında, “Peygamber'in devamlı değil de ara sıra yaptığı işler, davranışlar karşılığında”¹⁰² dır. Edep kelimesi, fıkıh kitaplarında ait olduğu bölümün; farz, vacip ve sünnetlerinden sonra zikredilmiş ve zevâid sünnetten daha aşağıda; “Âdâbü's-salât”, “Adâbü'l-vudû”, “Adâbü'l-i'tikâf”, “Adâbü'l-ihrâm” gibi başlıklar altında ifade edilmiştir.¹⁰³ Edep kelimesi terim olarak dinî ve sosyal ilimlerde

---

⁹⁷ Sarıbiyık, s. 31.

⁹⁸ Mâverdî, s. XIV.

⁹⁹ Çamdibi, Güzel Ahlak ve İnsan İlişkileri, s. 49.

¹⁰⁰ Çağrı, s. 52.

¹⁰¹ Abdülaziz Bayındır, “Âdâb”, **DA**, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, c. I, s. 334.

¹⁰² Bayındır, s. 334.

¹⁰³ Bayındır, s. 334.

farklı anlamlarda kullanılmış¹⁰⁴ olup; “bir iş veya sanata, bir hal veya davranışa nisbet ve izafe edildiği zaman o alana ait özel kuralları, incelikleri, o konuda uyulması gerekli olan dinî, ahlâkî, meslekî esas ve hükümleri”¹⁰⁵ ifade eden farklı terminolojik kullanımları mevcuttur.

Mâverdî ise adap kavramını, ahlakî meziyetler bağlamında kullanmıştır. “Edep dediğimiz meziyet, ya uzun tecrübelerle kazanılan yahut âdetlere göre güzel ve sevimli bulunan şeylerden ibarettir. Birçok vak’aları tecrübeden geçirmedikçe yahut her birinin bir şey hakkında gelenek ve görenekleri bulunan kavimlerin örf ve adetlerine tam bir vukûfiyet hâsıl olmadıkça sadece aklın tabîi idrakiyle ve iyiliğe olan tabîi meyline havale etmekle hâsıl olmaz.”¹⁰⁶ demektedir.

Mâverdî edebi, hikmet âlimlerine dayandırarak iki kısma ayırmıştır. “Edep iki kısımdır: Şeriat edebi, siyaset edebi. Şeriat edebi farz ve vazifeleri yerine getirir. Siyaset edebi de yeryüzünü mamur eder. Bunların her ikisi de, saltanatın selametinin ve memleketin imarının sebebi olan adalete bağlıdır. Çünkü farzı terk eden kimse kendi nefesine, yeryüzünü tahrip eden kimse de başkasına zulmetmiş olur.”¹⁰⁷

Mâverdî’ nin edep kelimesini eserin isminde ve bölümlerinde kullanmasının sebebi, edep kelimesinin anlam muhtevasını genişletip terbiyeyi (eğitim) de içine alacak şekilde anlaşılmasını sağlamak olmalıdır. Edep, “bütün hata çeşitlerinden uzak durmayı bilmekten ibarettir.” şeklinde tanımlanırsa bunun manası doğru davranışları bilmek demektir. Araştırma edebi, kâdının edebi gibi çeşitleri vardır. Meselâ araştırma edebi sayesinde insan münazara usulünü öğrenir. Edep kelimesinin anlamı öyle geniştir ki, terbiyenin/eğitimin bütün çeşitlerini içine alır.¹⁰⁸

İlk bölüm akıl ve nefis ile ilgilidir. Bu bölümde, aklın tarifi tabîi ve kesbî akıl, tabîi ve kesbî aklın birbiriyle münasebeti, aklın fazlalığı ve ahmaklık, aklın ve nefsin

---

¹⁰⁴ Bayındır, s. 334.

¹⁰⁵ Bayındır, s. 334.

¹⁰⁶ Mâverdî, s. 367.

¹⁰⁷ Mâverdî, s. 200.

¹⁰⁸ Ali Halil Mustafa, **Kırâetün Terbeviyyetün fi Fikri Ebi'l-Hasan el-Basrî el-Mâverdî min Hilâli Kitâb-i Edebi'd-Dünya ve'd-Dîn**, 1. Basım, Cidde: Dar'ul- Müctemi', 1990. s, 145.

birbiriyle kıyası üzerinde durularak “geleneksel İslam ahlakının ana konularından olan akıl-hevâ çatışması”¹⁰⁹ irdelenmiştir.

İlmin edebi bölümünde, ilmin fazileti, ilmin nihayeti, dinî ilimler, cahillerin ilim ehline karşı tutumları, ilim öğrenmeye teşvik, ilim öğrenmede işlenen kusurlar, ilim öğrenmede söz ve yazının anlaşılmasının önemi, talebe ve âlimlerde bulunması gereken vasıflar gibi konu başlıklarına açıklamalar getirilmiştir.

İlmin edebi’nde Mâverdî, bilimde ve öğrenimde hürriyeti savunmuş, bilimsel kanıt bulunmayan hiçbir görüşün, kim tarafından ileriye sürülmüş olursa olsun, kabul edilemeyeceğini vurgulamıştır.¹¹⁰

Dinin edebi bölümünde, insana yapılan teklifin hikmeti, namaz, oruç, zekât, hac ibadetlerinin hikmetleri, mükellefiyetler karşısında insanın durumu, dünyanın aldatıcı ve geçici olmasından ders almak gibi konular ele alınırken “din sadece Allah-kul ilişkisini düzenleyen bir kurum olmanın ötesinde, insanların bütün yükümlülük ilişkilerini düzenleyen bir kanunlar sistemi olarak”¹¹¹ tespit edilmiştir.

Dünya edebinde ise Mâverdî, dünya hayatını düzenleyen kaideleri ele alarak bir ülkedeki adalet, güven ve emniyet ile idareciliğin esaslarına değinmiş, insanın tabiatı itibarıyla medenî olmasından yola çıkarak dünyanın salahını ve insanların felahını temin eden esasları açıklamıştır. O bununla “insanın sosyal bir varlık olduğu düşüncesinden yola çıkarak, yalnız dar anlamda dinî ve teorik bir ahlak düşüncesinden söz etmek yerine tecrübelerle dayalı, tutarlı ve yaşanabilir bir ahlak anlayışı”¹¹² üzerinde durmuştur.

Edebü’n-nefs, yani nefsin edebi bölümü, kitabın en geniş bölümüdür. Nefsin terbiyesinin zaruretinden başlayarak iyi ve kötü ahlak örnekleri konu başlıkları halinde ele alınarak işlenmiştir. Eserin bugüne kadar değişik baskıları yapılmıştır. Bunlardan

---

¹⁰⁹ Çağrı, İslam Düşüncesinde Ahlak, s. 83.

¹¹⁰ Çağrı, s. 84.

¹¹¹ Çağrı, s. 84.

¹¹² Çağrı, s. 84.

biri de Mustafa es-Sekkâ'nın tahkik ve açıklamalarıyla, 1955 yılında Kâhire'de neşredilenidir.¹¹³

2.2.4 Mâverdî Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar

Mâverdî ve eserleri hakkında birçok lisansüstü, doktora, yüksek lisans ve makale çalışmalarıyla beraber tercüme ve tahkik çalışması yapılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, ülkemizde de yüksek lisans çalışması olarak; Mâverdî ve Ahlak Görüşü¹¹⁴, Mâverdî'nin Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn'inde Geçen Arap Atasözlerinin İncelenmesi¹¹⁵, Edebü'l-Kâdî Adlı Eseri Işığında Mâverdî'nin Sünnet Anlayışı¹¹⁶, Ebû'l- Hasan el-Mâverdî'nin Hadis Anlayışı Edebü'd-Dünya ve'd-Din İsimli Eseri Özeli'nde¹¹⁷ gibi tez çalışmaları yapılmıştır. Doktora çalışması olarak; Mâverdî'nin Devlet Anlayışı¹¹⁸, Mâverdî'nin Nasihatü'l Mülûk'u ve Siyasi Görüşleri¹¹⁹, yurt dışı doktora çalışmalarına kapsamlı bir örnek Ali Halil Mustafa tarafından telif edilen “Kırâetün Terbeviyyetün fi Fikri Ebi'l-Hasan el-Basrî el-Mâverdî min Hilâli Kitab-i Edebi'd-Dünya ve'd-Dîn” adlı doktora çalışmasıdır.¹²⁰ Ayrıca, süreli yayınlar içerisinde yayımlanmış, Mâverdî ve el-Hâvi'l-Kebîr adlı Eseri¹²¹, “Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyun Adlı Tefsiri”¹²² ve “Mâverdî'nin Ahlakî, İctimaî ve Siyasî Görüşleri”¹²³, isimli makalelerden söz edebiliriz.

¹¹³ Kallek, “Mâverdî”, c. XXVIII, s. 180-186. Yazma eser olarak ülkemizde Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 45 Hk 1326 arşiv numarasıyla 'el-Buğyetü'l-Ulyâ fi Edebi'd-Dünyâ ve'd-Dîn' adıyla 105 yaprak; Ankara Milli Kütüphane'de 03 Gedik 17660 arşiv numarasıyla 101 yaprak 'Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn' adıyla yer almaktadır. Ülkemizde değişik kütüphanelerde eserin baskılarına ulaşmak mümkündür. İstanbul MÜ İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde 297.85 yer numarasıyla Matbaatü'l-Cevaib, Kostantiniyye, baskısıyla, Arapça ve 286 sayfadır. İstanbul İSAM Kütüphanesi'de 297.84 MAV.E arşiv kaydında 'Minhacü'l-Yakîn Şerhi Edebi'd-Dünya ve'd-Dîn' adıyla Erzincanlı Üveys Vefa'nın şerhini yapmış olduğunu görmekteyiz. Mahmûd Bey Matbaası'nda 1328 tarihinde basılmış, 571 sayfadır. Ülkemizde birçok çevirisi yapılan eserin, Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi tarafından yapılmış olanı, MEB Şark İslam Klasikleri Serisinden 1993 ve 1997 yıllarında “Maddî ve Manevî Yüce Hedefler” adıyla iki kez yayımlanmıştır. En son haliyle “Yüce Hedefler Kitabı” adıyla neşredilmiştir. Fakat eserin bu çevirisinde, son bölüm “Âdab-ı Muâşeret”in yer almadığı görülmektedir.

¹¹⁴ Osman Karaca, “Mâverdî ve Ahlak Görüşü”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, S.B.E., **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Van, 2008.

¹¹⁵ Tehran Nuriyev, “Mâverdî'nin Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn'inde geçen Arap Atasözlerinin İncelenmesi”, Marmara Üniversitesi, S.B.E., **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2008.

¹¹⁶ Ahmet Başaran Manav, “Edebü'l-Kâdî Adlı Eseri Işığında Mâverdî'nin Sünnet Anlayışı”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Rize Üniversitesi, S.B.E., Rize, 2009.

¹¹⁷ Hüsnü Özmen, Ebû'l- Hasan el-Mâverdî'nin Hadis Anlayışı –Edebü'd-Dünya ve'd-Din İsimli Eseri Özeli'nde-, Ankara Üniversitesi, S.B.E., **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 2006.

¹¹⁸ Mehmet Birsin, “Mâverdî'nin Devlet Anlayışı”, Ankara Üniversitesi, S.B.E., **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara, 2004.

¹¹⁹ Mustafa Sarıbiyik, “Mâverdî'nin Nasihatü'l-Mülûk'u ve Siyasi Görüşleri, Selçuk Üniversitesi”, S.B.E., **Doktora Tezi**, Konya, 1996.

¹²⁰ Ali Halil Mustafa, **Kırâetün Terbeviyyetün fi Fikri Ebi'l-Hasan el-Basrî el-Mâverdî min Hilâli Kitab-i Edebi'd-Dünya ve'd-Dîn**, 1. Basım, Cidde: Dar'ul- Müctemi', 1990.

¹²¹ Erturhan, “Mâverdî ve el-Hâvi'l-Kebîr Adlı Eseri”, C.Ü. **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999.

¹²² Burhan Sümertaş, “Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyun Adlı Tefsiri”, **DEÜFD**, c. XXVIII/2008.

¹²³ Kallek, “Mâverdî'nin Ahlakî, İctimaî ve Siyasî Görüşleri”, **Divân İlmî Araştırmalar Dergisi**, (2004/2).

Osmanlılar döneminde padişahın huzur derslerini yapan Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi'nin (ö. 1926) Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn'i Türkçe'ye çevirdiği bilinmektedir.¹²⁴ Ayrıca, burada adını zikredemediğimiz birçok tahkik ve çeviri çalışmalarının da olduğu söylenebilir.

Bu bölümde öncelikle ahlak eğitiminin kavramsal temelleri konu edildi. Ahlak, eğitim, değer, karakter ve şahsiyet gibi kavramlar üzerinde duruldu. Din eğitiminin temelleri olan bu kavramların ahlak eğitimi açısından mahiyet, gaye ve önemine değinildi. Anlaşılan o ki; ahlakî davranış, insan tabiatının ve iç dünyasının yansımalarından ibarettir. İslam'da ahlakî vazifeler uhrevî inançla teyit edilerek dinamik hale getirilmiştir. Ahlakî değerler ahlak eğitiminin yapıtaşlarıdır ve din, ahlakî değerlerin ana kaynağıdır. Ayrıca ahlakî değerlerin birey açısından kazanımı ahlakî karakter haline gelmesi ve böylece yüksek şahsiyetlerin yetişmesi din eğitiminin temel konularındandır.

Yine bu bölümde Mâverdî'nin, hayatı ve eserlerine kısaca değinilerek yaşadığı çağa etkilerine temas edildi. Görüldüğü üzere, Mâverdî yaşadığı çağa ilmî, siyasî etkileri olmuş çok yönlü bir şahsiyettir. O; etkileri günümüze kadar devam eden, görüşleriyle araştırmacıların dikkatini çeken bir şahsiyet olmuştur. Ayrıca yeni yapılacak araştırmalar sayesinde onun fikir ve aksiyon dünyasına dair yeni bulgulara ulaşılabilecektir. Üçüncü bölümde ise, Mâverdî'nin ahlak anlayışının ilkeleriyle temel değerler sistemi ele alınacaktır.

---

¹²⁴ Yaşar Çalışkan (hızl.), **Yüce Hedefler Kitabı**, 3. Basım, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012, s. 14.

3. MAVERDİ’NİN AHLAK ANLAYIŞININ İLKELERİ VE DEĞERLER SİSTEMİ

Diğer canlılardan daha âciz bir varlık olarak yaratılan İnsan, muhtaç olduğu şeye sabır, âciz kaldığı şeye de tahammül gösterememe, zayıflığındadır. Cenab-ı Allah kendine mahsus müstağniliğini ve kudretini göstermek için tedbir ve takdirinin en güzel örneği olarak, yaratıkları muhtaç ve âciz olarak yarattı. Bazen insanlar, hayvanlardan daha fazla muhtaç duruma düşerler. Hayvanların bir kısmının, kendi cinsinden müstağni olarak yaşamak hususunda yalnız başına hareket ettiği görüldüğü halde, insanlar birbirinin yardımına muhtaç birer varlıktır. Bundan dolayıdır ki, insan tabiatındaki medenîlik inkâr edilemez bir gerçekliktir.¹²⁵ Konu ile ilgili ayet der ki, “*Çünkü insan zayıf yaratılmıştır.*”¹²⁶

Bununla beraber, insan, aciz ve muhtaç varlık olduğunu unuttuğunda azgınlaştığı görülür. Çünkü insan her şeyden müstağni olduğu duygusuna kapılırsa zulmetmeye başlar. Bundan dolayı Cenab-ı Allah, ihtiyaçların çokluğunu ve bariz aczi, insana bir nimet ve lütuf olarak vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, “*Gerçek şu ki, insan kendini kendine yeterli görmekle azar.*”¹²⁷ ayeti insanın bu psikolojik durumunu gösterir. Fakat Allah (c.c.) akıl ve zekâ yoluyla insanın muhtaç olduğu şeylere ulaşması için birtakım sebepler ve aczine binaen bir takım çareler de göstermiştir. “*Yaratıp düzene koyan, takdir edip yol gösteren... Yüce rabbinin adını tesbih (ve takdis) et*”¹²⁸ ve “*Ona iki yolu (doğru ve eğriyi) göstermedik mi?*”¹²⁹ ayetlerinin ifadesine göre, insana doğru ve yanlışın neler olduğu gösterilmiştir.

İnsanın hemcinsleriyle beraber ortak bir yaşamı paylaşma zorunluluğu onu birbirlerine karşı sorumluluklarını da gerekli kılmıştır. İnsanların birbiriyle sağlıklı ilişkiler kurabilmeleri, aile ve toplum olabilmeleri beraber yaşamalarında sulh ve huzuru temin eden temel duyguların varlığıyla mümkün görünmektedir. Bunlar; sevgi, ülfet, adalet, güven gibi duygulardır. Bu duyguların mevcudiyetiyle ancak insanî değerlerin temayüz ettiği söylenebilir. Bu duyguların, insan karakterinin ahlakî vazgeçilemezleri

¹²⁵ Mâverdî, s. 191.

¹²⁶ Nisa, 4/28.

¹²⁷ Alak, 96/ 6-7.

¹²⁸ A'lâ, 87/4.

¹²⁹ Beled, 90/10.

ve şahsiyetinin bütünleyici öğeleri olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde de eğitimin temel ilkelerinden sayılan bu duygular, ahlak eğitiminin olmazsa olmazlarından sayılmaktadır. Aşağıda, bu temel ilkelerle alâkalı Mâverdî'nin ileri sürdüğü görüşleri değerlendirilecektir.

3.1 Mâverdî'nin Ahlak Anlayışının İlkeleri

3.1.1 Sevgi

Mâverdî'ye göre; sevgi, “Kalplerin meylini üzerine toplayan, fena şeyleri defeden insan halinin nizam ve kaidesi”¹³⁰ dir. Sevgi ilgi ve alâkayı temin eden hususi salâha ve kurtuluşa ulaştırıcı bir değerdir. Sevgi sayesinde insan, düşmanlarının kıskançlıklarına maruz kalıp zarara uğramaktan kurtulabilir. Sevip, sevilirse düşmanlarına karşı başarılı olur. Çünkü insan kendisine eziyet edilmek istenen ve nimetine karşı kıskançlık duyulan bir varlıktır.¹³¹ Sevgi; hayatın düzen ve kaidelerini oluşturan, ona sahip olan kimseyi maddi manevi zararlardan, düşmanlıklardan koruyan bir iksir gibidir.

3.1.1.1 Sevginin Kazanımı

Mâverdî, kardeşlik ve sevginin iki şekilde hâsıl olabileceğini söylemiştir. Birincisi, zaruret yoluyla ki, ittifak etmekle kazanılmış kardeşlik, diğeri ise, kasıt ve isteğe bağlı kazanılan kardeşliktir.¹³² “Tabîi olarak hâsıl olan ilişkilerin, kasıt ve gayretle meydana getirilen ilişkilerden daha sürekli olduğu görülmüştür.”¹³³ diyerek fitrî olarak gelişen kardeşlik duygularının daha tabîi ve gelişmeye müsait olduğuna değinmiştir.

Kardeşlik ve dostluk sebeplerinin birincisi, iki şahsın anlaşıp kaynaştıkları bir noktada ittifak etmeleridir. Onları birleştiren husus kuvvetli olursa, kaynaşmada o nispette kuvvetli olur. Zayıf olursa kaynaşmada zayıf olur. Çünkü anlaşma ve kaynaşma, iki şahıs arasındaki benzeşmeye ve ortak noktaların (mücaneset) bulunmasına bağlıdır.¹³⁴ Sevginin bir sebebi, aralarında bir münasebet ve bir benzerlik

---

¹³⁰ Mâverdî, s. 221.

¹³¹ Mâverdî, s. 222.

¹³² Mâverdî, s. 261.

¹³³ Mâverdî, s. 248.

¹³⁴ Mâverdî, s. 249.

olmasıdır. Çünkü insan benzediği şeye meyleder. Bunun için çocuk, çocuk ile, büyük de büyük ile ünsiyet eder.¹³⁵

Yine aynı şekilde sağlam akla ve üstün zekâyâ sahip olan kimseler, mücaneset ve benzerlik düşüncesiyle kendi denkleri olan fazilet, kemal, akıl ve irfan sahibi kimseleri arar ve onlarla ünsiyet etmek isterler. Bu tür insanlar ahmak insanlardan daha az olduğundan, bu şartlara haiz az dostları olur. Eksik ve cahillerin dostları çoktur. Çünkü kendileri de çoktur.¹³⁶

Mâverdî'ye göre kardeşlik irtibatını oluşturan unsurlar sekiz basamaktan oluşur. Bunlar; benzeşme, ülfet, ünsiyet, samimiyet, sevgi, muhabbet, saygı ve aşktır. Ülfetin sebebi ittifak; ünsiyetin sebebi, memnuluk (inbisat); samimiyet-musafahanın sebebi, ihlâslı niyet; sevginin sebebi, güven ve itimattır. Bu beşinci basamak kemâlin en alt seviyesidir. Altıncı basamak olan muhabbetin sebebi, beğenme (istihsan); daha sonra yedinci basamak, saygı gelmektedir. Sekizinci basamak aşktır ve bunun sebebi ise tamâ denilen ileri seviyede istektir.¹³⁷

Kalplerde sevgi ve itimat hâsıl eden insanların kalplerine tesir eden şey konuşmalarda verilen misallerdir. Manası açık bir şekilde anlaşılan sözler, kullanılan doğru teşbihler, herkesin ittifak edeceği misaller, zihni yormayan ve dinleyicinin haline uygun misaller makbul ve uygun misallerdir.¹³⁸

Mâverdî'ye göre, kasıt ve ihtiyar ile kazanılan kardeşlik rağbet ve ihtiyaç gibi iki sebebe bağlıdır. Rağbet, fazilet ve güzel vasıfların insanda temayüz etmesiyle başkalarının sizinle dostluk kurmayı arzu etmeleridir. Bunda zorlama olmazsa ve mümarese yoluyla tabiata mal edilebilirse, riyasız olabilir. Peygamberler müstesna, hiçbir insanda güzel ahlak tamamen tabiî olarak bulunmayacağından kardeşlik duyguları için, mutlaka bir gayret ve mümareseye gerek vardır. O' na göre, eğer bir şey tabiî olarak hâsıl olabiliyorsa âdet edinme yoluyla da oluşabilir. Ve şayet, bir şey âdet haline gelmişse, ikinci bir tabiat haline gelmiş demektir. Kardeşlikle gelen sevgi için

---

¹³⁵ Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, et-Tûsî, **İhyau Ulûmi'd-Dîn**, Ahmed Serdaroğlu, (çev.), 3. Basım, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974, c. IV, s. 553.

¹³⁶ Mâverdî, s. 265.

¹³⁷ Mâverdî, s. 250, 251.

¹³⁸ Mâverdî, s. 462.

gereken ikinci müşevvik sebep ise, insanın bu sevgiye ihtiyaç hissetmesi hususudur. İnsan yalnızlıktan duyduğu vahşeti ancak bir dost ve arkadaşla, sevgi ve ülfet ettiği biriyle giderebilir.¹³⁹

Mâverdî'ye göre sevginin oluşması öncelikle güven ve itimadın varlığıyla ilgilidir. Güven ve itimadın temin edilemediği bir zeminde sevgi tohumları yeşeremez. “Önemli olan sevgi denen çekirdek için büyüyebileceği, içindeki birikimi dışarıya vurabileceği bir eğitim ortamı hazırlayabilmektir.”¹⁴⁰ İşte bu ortam güven ve itimadın temin edildiği ortamdır.

Mâverdî'nin ikinci tespiti; insanın yalnız yaşamayıp kendi iradesiyle seçtiği dostlarıyla bu yalnızlığını gidermeye ihtiyaç duymasıdır. İnsan sürekli yalnızlığa dayanıklı değildir. Hem cinsleriyle ihtilata ihtiyaç duyar. Buna binaen, beraberlikten yakınlık, yakınlıktan alâka, alâkadan da sevginin oluşacağı söylenebilir. Şahsiyetin oluşumu açısından ise çevre faktörünün önemli katkıları olduğu bilinmektedir.

Netice olarak Mâverdî, eserinde sevgi kardeşliğini ülfet mertebelerinin en yükseği olduğunu söylemiştir. Buna örnek olarak da, Hz. Peygamber'in hicretten sonra Medine'de ensar ve Muhacirler arasında tesis ettiği kardeşliği göstermiştir.¹⁴¹ Hz. Peygamber'in, sahabeler arasındaki sevgi ve ülfeti iradî bir kardeşlik projesiyle sağladığı görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde; Hz. Peygamber, sahabelerin aralarındaki sevgi ve ülfetin oluşumu için iradî bir gayretin gösterilmesini teşvik etmiş ve onlara bu konuda rehberlik etmiştir. Din eğitiminde mesaj alış-verişi sevgi ve ülfet ortamında mümkün olabilmektedir. Bunun için Mâverdî, bu ortamı önemli bir ihtiyaç olarak görmüş, sevgi ve ülfetin toplumsal kaynaşmanın tesis edilmesindeki yerine vurgu yapmıştır.

Mâverdî, ihtiyarî sevginin kazanımını mümareseye bağlamış ve taraflardan birinde temayüz eden faziletin, diğerinin ona sevgi ve bağlılığına vesile olabileceğini söylemiştir. Buna binaen, güzel ahlakı ve fazileti kendilerinde gösteren insanlar

---

¹³⁹ Mâverdî, s. 252, 253.

¹⁴⁰ Bayraklı, **Kadın, Sevgi ve Temel Haklar**, 5. Baskı, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007, s. 86.

¹⁴¹ Mâverdî, s. 247.

başkalarının ilgi odağı olurlar. Eğitiminin dayandığı temel ilke sevgi olduğundan¹⁴² din eğitimcisi rehberlerin öncelikle sevgide birer fazilet örneği olmaları ve ihtiyarî sevginin oluşmasına katkı sağlayacak projeler üretmeleri yerinde olacaktır.

3.1.2 Ülfet

Ülfet ailevî ve toplumsal bağı kuvvetlendiren, kalpler arasında köprüler kuran bir unsurdur. Kalplerin ülfeti için yapılacak gayretler bir tarafa bu Allah'ın inayetini gerektiren bir durumdur. Ülfet edilen insanlarla karşılıklı anlayış ve iletişimin daha içten daha verimli olduğu söylenebilir. *“Mü'min hem ülfet eder, hem de ülfet edilir. Ülfet etmeyende ve ülfet edilmeyen kimsede hayır yoktur. Ve İnsanların en hayırlısı onlara en yararlı olanıdır.”*¹⁴³

Ülfetin, dostluğun, kardeşliğin, akrabalığın ve hem de evliliğin yegâne mayası olduğu söylenebilir. Ülfet edilemeyen bir kimse ile uzun süreli beraberlik sağlanamaz. Sevgiyi de içinde barındıran ülfet, din eğitimi için en başta varlığı zorunlu bir prensiptir. Dinî mesajın gerektiği şekilde muhataplara ulaşması, tebliğin sonuca ulaşabilmesi için bu manevî sıcaklık ortamının oluşması gerekir. Mâverdî'nin ülfetin sebeplerini sıralayarak bu konunun üzerinde önemle durduğu görülmektedir.

3.1.2.1 Ülfetin Sebepleri

İnsanlar arasındaki ülfeti-kaynaşmayı sağlayan beş sebebin varlığından söz eden Mâverdî' bunları; Din, nesep, müsahara (evlilik akrabalığı), sevgi ve iyilik şeklinde sıralamıştır.¹⁴⁴

3.1.2.1.1 Din

Din sayesinde elde edilen kardeşlik, *“..Allah'ın size olan nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de, O gönüllerinizi birleştirmişti ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz.”*¹⁴⁵ ayetinin işaret ettiği kardeşliktir. Hz. Peygamber tarafından Evs ve Hazreç kabileleri arasında ihtilaf ve düşmanlığı sona erdiren ve örnek kardeşliği tesis eden bu çeşit bir ülfettir. Din aynı zamanda diğer mü'minlerin sevgisini kazanmaya vesile olabilir. *“İman edip de iyi davranışlarda*

¹⁴² Hasan Mahmut Çamdibi, **Din Eğitiminde İnsan ve Hayat**, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003, s. 15.

¹⁴³ Kudâî, **Müsnedü's-Şihâb**, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405, c. I, s. 108.

¹⁴⁴ Mâverdî, s. 223.

¹⁴⁵ Âl-i İmran, 3/103.

bulunanlara gelince, onlar için çok merhametli olan Allah, (gönüllerde) bir sevgi yaratacaktır."¹⁴⁶ ayetiyle; imanla beraber salih amel işleyenlere, Allah tarafından haklarında toplumsal bir sevgi ve hüsn-ü kabul yaratılacağı anlaşılmaktadır. Vüd, hub demek olup sevgi anlamındadır. Din sayesinde elde edilen ülfet hangi seviyede ise dini ayrılık ve düşmanlık sebebiyle hâsıl olacak düşmanlık o seviyede olmaktadır.¹⁴⁷

İnsanlar arasında birleştiricilik ve sevgiyi tesis etme bağlamında en etkin, en kuvvetli rolü dinî duygu oynamakta, dinî duygu zayıfladığı nispette sevgi ve beraberlik zarar görmektedir. Fakat Mâverdî, bu kuvvetli duygunun değişik din ve hatta mezhep mensupları arasındaki ihtilaftan ötürü aynı zamanda daha kuvvetli bir düşmanlığa sebebiyet verebileceğine de vurgu yapmıştır.¹⁴⁸

3.1.2.1.2 Nesep

Nesep, akrabalık bağıdır ki ülfet ve ısınmaya sebep olur. Çünkü akrabalık şefkati, yakınlığın oluşturduğu hamiyet hissi, yardımlaşmaya ve ülfete sevk eder. Yabancıların, akraba üzerine tasallut ve istilası korkusuna karşı güven duygusu verir.¹⁴⁹ Lût (a.s.), şekil değiştirerek gelen meleklerle musallat olmak isteyen azgın kavmine karşı, "*(Lût:) Keşke benim size karşı (koyacak) bir gücüm olsaydı veya güçlü bir kaleye sığınabilseydim! dedi.*"¹⁵⁰ ayetindeki kuvvet; nesep bağının getirdiği ülfetten kaynaklanan bir kuvvettir ki Araplar bu sayede en güçlü düşmanlarına karşı koyabilmişlerdir. Mâverdî burada, akrabalık bağına özel bir ilgi gösterilmesinin önemini vurgular. Akrabalar ve hısımlar arasında nesep bağına ve akrabalık hamiyetine güvenilerek gereken şefkat, ilgi ve akrabalık bağına maddeten gösteren ilişkiler ihmal edilirse, akrabalık hamiyetine, kıskançlık nefreti, yahut rekabet çekişmesi galip gelir, münasebet düşmanlığa; yakınlık da, uzaklığa dönüşür.¹⁵¹ Bu sebeple akraba arasında ayrılık ve düşmanlık ihtimalinin her zaman kuvvetle muhtemel olduğu söylenebilir. "*Onlar Allah'ın gözetilmesini emrettiği şeyleri gözeten, Rablerinden sakınan ve kötü*

---

¹⁴⁶ Meryem, 19/96.

¹⁴⁷ Mâverdî, s. 224.

¹⁴⁸ Mâverdî, s. 225.

¹⁴⁹ Mâverdî, s. 225.

¹⁵⁰ Hûd, 11/80.

¹⁵¹ Mâverdî, s. 232.

hesaptan korkan kimselerdir."¹⁵² ayeti ile Allah (c.c.) sıla-i rahmi emretmiş ve sıla-i rahmi yerine getirenleri övmüştür.¹⁵³

3.1.2.1.3 Müsâhara

Ülfeti sağlayan başka bir sebep, müsahara-sıhriyet denilen evlilikten oluşan akrabalıktır. Sıhriyet, iki aile arasında tarafların kendi istek ve arzularıyla kurulan bir bağıdır. Tarafların kendi seçimleri ile kurulan bağ olduğundan, ülfet sebepleri ve akrabalık sevgileri bir arada toplanmıştır.¹⁵⁴ İşte bu durum; “ *Kaynaşmanız için size kendi (cinsi) nizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peyda etmesi de onun varlığının delillerindendir.*”¹⁵⁵ ayet-i kerimesinde ifade edilmiştir. Bu tür bağda, sükunete-huzura ulaşmakla beraber taraflar arasında ülfeti kuvvetlendiren sevgi ve şefkat vaz edilmektedir. Araplar müsahara yoluyla kız alıp vererek, uzak olanlarla yakınlık kurmayı, düşman olanlarla ise dost olmayı adet edinmişlerdir.¹⁵⁶ Bu sıhriyet ülfeti sayesinde erkek, eşine bağlanır. Hatta erkeğin eşine olan sevgisi, erkeği eşine uymaya zorladığından, eşine muhalefet imkânı bulamaz. Bu yüzden kişinin dini, karısının dinidir, denilmiştir.¹⁵⁷ Mâverdî, insanlar arasında sıcak bir yakınlığa sebep olabilecek sıhriyetin yakınlığını birleşme ve kaynaşma vesilesi görmektedir.

3.1.2.1.4 Sevgi

Ülfet mertebelerinin en yükseği kabul edilmektedir. Bu sevgi ilkesi, önem ve önceliğine binaen daha önce ele alındığından burada tekrar edilmemiştir. Mâverdî'nin saydığı; din, nesep, sıhriyet, iyilik gibi ülfet konularının yegâne unsuru olması münasebetiyle, sevgi konusu ayrıca ele alınmıştır.

3.1.2.1.5 İyilik

Mâverdî der ki, “İyilik etmek, insanların kalbine yumuşaklık, sevgi ve şefkat verdiği için, insanlar arasında ülfetin devamını sağlayan önemli unsurlardan biri sayılmıştır.”¹⁵⁸ Bunun için konu ile ilgili bir ayette, “...İyilik ve (Allah'ın

---

¹⁵² Ra'd, 13/21.

¹⁵³ Mâverdî, s. 233.

¹⁵⁴ Mâverdî, s. 234.

¹⁵⁵ Rûm, 30/21

¹⁵⁶ Mâverdî, s. 235.

¹⁵⁷ Mâverdî, s. 235.

¹⁵⁸ Mâverdî, s. 286.

yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın.”¹⁵⁹ buyrulurak iyilik hasleti, takva gibi mümtaz bir hasletle beraber zikredilmiştir.¹⁶⁰

İyilik, sîle ve maruf olmak üzere iki kısımdır. Sîle, karşılık mülâhazası olmaksızın hayırlı işlere yardım etmektir. Bu nefsin sehavet ve cömertliğinden; eksikliği ise nefsin bahillîği yani cimriliğindedir. Sahavet ve cömertliğin sınırı ihtiyaç anında kifayet miktarı vermek ve bunu mümkün merteye hak edene ulaştırmaktır. Fakat sahavet, sınır tayin etmeden bütün her şeyini vermek demek değildir. Sahavetin sınırına riayet eden cömert, övülmeye hak kazanır.¹⁶¹ Cömertlik, istemeden vermek şeklinde olursa yüksek bir sahavet ve şerefli bir ihsan olur.¹⁶² Cömert kimseden sadır olan bağış ahlakıyla; müstehak, mahrum, memduh, mezmum demeden yapılan cömertliğin iyi veya kötü olduğu alimlerce ihtilaf konusu olsa da bir gruba göre gerçek cömertler bunlardır.¹⁶³ Bazı âlimler ise, hiç kimsenin servetinin, herkesi yararlandıracak seviyede geniş olmasının mümkün olmadığını ifade etmişlerdir. Bu yüzden müstahak olmayan birine vermekle müstahak olandan esirgemiş olacağından, o kimse kınanır. Bundan dolayı, insan hareketlerini tefriksiz ve gayesiz yapmamalıdır.¹⁶⁴

Netice itibariyle, her çeşidiyle iyilik, mukabilinde iyilikle karşılık bulur. Kalplerin ısıdırılması açısından iyilik tavrı sergileme önemli bir dinî ahlaktır. Hz. Peygamber’in insanları iman etmeleri hususunda infak, sadaka, zekat gibi değişik vesileleri kullanarak iyilikle ve ihsanla mukabele ettiği, yanında olmadığı zaman vaat ettiği bilinen bir gerçektir.

3.1.2.2 Ülfetin Değeri

Ülfetle insanlar için gerekli yüksek duyguların sevginin, kardeşliğin, dostluğun, güven ve itimadın birlik ve beraberliğin olduğu görülür. Din eğitimi açısından ülfetin değerini Hz. Peygamber’in birbirleriyle çatışan insanların kalplerinin telif olması için yapmış olduğu gayretlerle anlamamız mümkündür. O, yerine göre akrabalığı, evlilik hayatıyla sıhrî yakınlığı, sevgi diliyle alâkayı, iyilik yoluyla kalpleri

---

¹⁵⁹ Maide, 5/2.

¹⁶⁰ Mâverdî, s. 286.

¹⁶¹ Mâverdî, s. 289.

¹⁶² Mâverdî, s. 295.

¹⁶³ Mâverdî, s. 299, 300.

¹⁶⁴ Mâverdî, s. 301.

kazanmış, ülfetin sebeplerinden her birini, dostluk ve sevgi bağlarının oluşması adına kullanmıştır.

3.1.3 Adalet

Mâverdî'nin, dünya hayatının düzen ve intizamını kaideler halinde sıraladığı görülür. Bunlar; insanların hükümlerine tam olarak uyduğu din, muktedir sultan, herkese uygulanan yaygın adalet, genel emniyet, devamlı bolluk ve ucuzluk ve geniş emeldir.¹⁶⁵

Yaygın bir adalet ve tam hakkaniyet sayesinde insanlar arasında sevgi ve yöneticilere karşı devamlı itaat hâsıl olur. Ülke imar olup, mal ve servet gelişerek nüfus artar. Ancak bu şekilde idareciler tebaasından emin olabilir.¹⁶⁶

Mâverdî, bir ülkede idarecilerin ve idare mekanizmasının güzel işlemesini ve ülkenin gelişmesini adalete dayandırarak “saltanatın selameti ve memleketin imarı adalete bağlıdır”¹⁶⁷ demiştir.

İnsanın adaleti, kendinden başlaması gereken bir harekettir. İnsanda var olan ana kuvvetleri, karakter kuvvetleri olarak bilmekteyiz. Karakter kuvvetleri şahsiyet açısından itidale ulaştığında yakınlarla ve topluma karşı da itidal mümkün olabilir.

Netice itibariyle toplumda yaygınlaşan, toplumun her sınıf insanına teşmil edilip uygulanabilen adalet, huzur ve emniyeti sağlayan toplumsal bir eğitim disiplini olduğu söylenebilir.

3.1.3.1 Kendine Karşı Adalet

“Daima nefsi salah ve takvaya sevk etmek, onu çirkin işlerden menetmek, ondan sonra da nefsin hallerini ıslah hususunda pek ileri gitmeyip ifrat ve tefrit taraflarının ortasını bulmaktır. Çünkü ifrat ve tecavüz, bir nevi zulüm ve ezadır; tefrit ve taksir ise zulüm ve düşmanlıktır. Nefsine zulmeden adamdan, başkası hakkında adalet beklenemez.”¹⁶⁸

---

¹⁶⁵ Mâverdî, s. 199.

¹⁶⁶ Mâverdî, s. 209.

¹⁶⁷ Mâverdî, s. 200.

¹⁶⁸ Mâverdî, s. 210.

Gazzâlî de, itidalin eğitimle mümkün olduğunu ifade etmiştir. “Gazap ve şehveti, akılı yok etmeyecek ve akla galebe çalmayacak, aklın kumandası altına girecek şekilde itidale sevk etmek, ekseriya mümkündür. Ahlakın değişmesinden murat da budur. Bazen şehvet insanı öyle kuşatır ki, akıl onu fuhşiyata dalmasından alıkoyamaz da riyazetle (eğitimle) itidale döner. Bu da ahlakın değişmesinin mümkün olduğunu göstermektedir.”¹⁶⁹

Adalet, insanın maddî manevî potansiyelinde mevcut olan duygulardan başlayarak dışı doğru, kendisine ve topluma yönelik devam eden, hakkın hak sahiplerine, tam olarak verilebilmesini sağlamaktır denilebilir. Bu hal, itidal üzere olmaktır. İtidal, Din Eğitiminin ilkelerinden adalet kanununun¹⁷⁰ gereğidir. İnsan itidalde istikameti hedefleyerek, ifrat ve tefrit duygularla mücadele etmesinin gerekliliği bilinen bir gerçektir. Ancak bu merhaleden sonra şahsın ibadet hayatının verimli olması düşünülebilir.

“İnsanî değerlerin ortaya çıkması için nefsin önce iç ve dış bütün durumlarda adalet kanununa ulaşması gerekir. Nefsin tadilat (denge) ve tezkiye (temizlik) sinden sonra ibadet ve zikirle nurlanması mümkündür.”¹⁷¹

3.1.3.2 Duyguların Adaleti

Hikmet ehline göre faziletler iki eksik halin, hayırlı işler ise iki rezil halin ortasıdır. Meselâ, hikmet, şer ile cehaletin; kahramanlık, tehevür ile korkaklığın ortasıdır. İffet, şehvet azgınlığı ile zayıflığın; huzur, kızgınlıkla zayıf öfkenin; gayret, haset ile namussuzluğun; nezaket, edepsizlik ile huysuzluğun; tevazu, kibir ile aşağılık duygusunun; cömertlik, israf ile cimriliğin; halimlik, aşırı öfke ile öfkesizliğin; sevgi, dalkavukluk ile ilgisizliğin; hayâ, alçaklık ile kindarlığın; vakar, maskaralık ile akıl hiffetinin ortasıdır.¹⁷² Adalet kanunu insan nefsindeki bu kuvvetleri dengeleyerek¹⁷³ sırât-ı müstakîmde olmayı sağlar. Böylece duygularda orta yola ulaşılabilir.

¹⁶⁹ Gazzâlî, c. III, s. 132.

¹⁷⁰ Çamdibi, s. 98.

¹⁷¹ Çamdibi, s. 100.

¹⁷² Mâverdî, s. 214.

¹⁷³ Çamdibi, s. 98.

Her şeyde adaletin varlığına itidal denir. İtidalden çıkan şey, adalet sınırından da çıkmıştır. Böylece en iyi vaziyet olan evleviyeti ve itidali kaybetmiştir. ¹⁷⁴ Gazzalî’de bütün güzel huyların dört asıl kuvvetin itidalinden doğduğunu söyleyerek ilim, gazap, şehvet ve itidal kuvvetlerinin mutedil halinin hikmet, şecaat, iffet ve adalet gibi ahlakın anası sayılan faziletler olduğunu söylemiştir. ¹⁷⁵

Ahlak eğitimi açısından fazilet ise, “Ahlakî kuvvetlerin itidal ve ahenginden meydana gelen durum”¹⁷⁶ olarak tarif edilmektedir. İnsan duygularıyla yaşayan bir varlık olarak bu duyguların mutedil gelişimi şahsiyetinin gelişimi açısından önemli görülmektedir. “İnsanın insanca gelişimi ve insan ilişkilerindeki başarısı, şahsiyetinin bütünlükle gelişmesine, ahlakî, dinî-manevî duygularındaki gelişimi”¹⁷⁷ ile bağlantılı olduğu kabul edilmektedir.

3.1.3.3 Başkalarına Karşı Adalet

Mâverdî başkalarına karşı adaletle davranmayı üç kısma ayırır:

1. İnsanın kendisinden aşağı seviyede olan kimseler hakkındaki adaleti; onların sorumluluklarını kolaylaştırmak, zor olan mükellefiyetleri kaldırmak, kuvvet kullanarak hükmetmekten kaçınmak, davranışlarda hakkı istemek.

2. İnsanın kendisinden yüksek kimselere karşı adaletidir. Samimi itaat, gücü yettiği kadar yardım etmek, dostluğunda sadakat gibi üç türdür.

3. Akran ve emsallerin birbirine karşı adaletidir. Burada da üç hususa dikkat etmek gerekir. Haddini bilmez ve kibirli bir tutumdan kaçınmak, usandıracak kadar çok görüşmekten ve ezadan kaçınmaktır. ¹⁷⁸

3.1.4 Güven

Mâverdî’nin, dünya ahvalini düzenleyen esasları altı maddede sıraladığını görüyoruz. Bunlar; din, muktedir bir devlet yöneticisi, herkese uygulanabilen yaygın bir

¹⁷⁴ Mâverdî, s. 215.

¹⁷⁵ Gazzalî, c. III, s. 126, 127.

¹⁷⁶ Çamdibi, Güzel Ahlak ve İnsan İlişkileri, s. 56.

¹⁷⁷ Çamdibi, s. 13.

¹⁷⁸ Mâverdî, s. 212- 212- 213.

adalet, genel emniyet, devamlı bolluk ve ucuzluk, geniş emel.¹⁷⁹ Bütün bunlar insana emniyet ve güven duygusunu hissettiren hallerdir.

İnsan din sayesinde kalbindeki şer ve fesat eğilimlerini dinin beyan etmiş olduğu ahiret azabı ve sorumluluğu sayesinde söküp atabilir ve yüksek değerlere talip olabilir.¹⁸⁰ İnsanlar, sevdikleri şeyi başkasının elinden zorla almak ve kendilerine zıt olarak yaşayanları haklı haksız yere cezalandırmak karakterinde yaratıldıkları için karşılarında kuvvetli bir mani ve muktedir bir sultan bulmadıkça bundan vazgeçmezler.¹⁸¹

Zulmün engellenmesinin insanlarda güven duygusunun daha hızlı oluşmasına sebep olduğu söylenebilir. Zulme mani olan sebepler şöyle sıralanmıştır: Engelleyici akıl, koruyucu din, alıkoyucu sultan, vazgeçirici acizlik.¹⁸² Yaygın bir adalet gelince, bu herkesi kapsayan bir adalet ve tam bir hakkaniyeti yerine getirmek anlamına gelir.¹⁸³

Adalet, genel emniyeti temin ettiği halde Mâverdî, genel emniyet ve güven konusunu ayrıca ele almıştır. Mâverdî, adaletin has, genel emniyetin ise umumî ve âm olduğunu ifade etmiştir. Bazen zulüm, insanların kasıtlarından ileri gelir, bu adaletle aykırıdır. Bazen de insanların kasıtlarından olmayıp başka sebeplerden dolayı meydana gelir. Bu tür zulme mani olacak kaide, genel emniyet kaidesidir.¹⁸⁴

İnsanı emniyete ihtiyaç hissettiren iki türlü korku vardır. Birisi hususi korkudur. Bu kendisiyle, malıyla, çoluk çocuğu ile ilgilidir. Diğer umumî korkudur ki bütünüyle ilgilidir. İnsanlardaki üzüntü ve elemnin sebepleri bu korkulardır. İnsanın hangi şeye karşı rağbeti fazlaysa o nispette korkusu da şiddetli olur.¹⁸⁵ Mâverdî, bu tür korkuların insanlarda emniyet ve güvenin kıymetini anlamaya vesile olduğunu, bu şekilde sıhhat ve selametın daha iyi kavranabileceğini söylemiştir.¹⁸⁶

---

¹⁷⁹ Mâverdî, s. 199.

¹⁸⁰ Mâverdî, s. 199.

¹⁸¹ Mâverdî, s. 200.

¹⁸² Mâverdî, s. 201.

¹⁸³ Mâverdî, s. 210.

¹⁸⁴ Mâverdî, s. 215.

¹⁸⁵ Mâverdî, s. 216.

¹⁸⁶ Mâverdî, s. 216.

Ülkede bolluk ve ucuzluğun bulunması, zengin ve fakir arasındaki dengesizliğin kalkması insanları müreffeh eder ve aralarındaki yardımlaşma ve dayanışma çoğalır. Bolluk ve ucuzluk zenginliği; zenginlik, cömertliği; cömertlik de emniyet ve güveni temin eder.¹⁸⁷ Bolluk ve ucuzluk insanların salahını nasıl temin ediyorsa, tam zıttı olan kıtlık da o nispette fesat sebeplerini ve fesat ortamını hazırlar. Varlığı umumî salaha, yokluğu da umumî fesada sebep olan bir şey, dünyanın salah ve düzen kaidelerinden ve insanların istikamet sebeplerinden sayılması gayet yerindedir.¹⁸⁸

Son olarak geniş emel ise, Allah tarafından dünyanın imarı ve salahı kastıyla insanların kalbine konulmuş duygudur. Allah'ın ihsan ettiği bu geniş emel sayesinde bir asrın imarı sonraki asra intikal etmektedir. Böylece asırlar geçtikçe dünyanın halleri düzelmiş ve işler zamanla daha intizamlı hale gelmiştir. Eğer emeller kısa olsaydı, herkes günün ihtiyaçlarını hazırlamakla yetinip yarına bir şey tedarik etmezdi. Böylece dünya daha sonrakilere mamur değil, nasipsiz ve ihtiyaçlara cevap vermeyen bir harabe olarak intikal ederdi. Gitgide bu dünya, ekin bitmez ve barınılmaz bir duruma gelirdi.¹⁸⁹ Dünyanın intizam ve salahının tesis olması bu altı kaide ile bağlı olmakla birlikte şu bir gerçektir ki, salah ve intizamın umumî ve yaygın bulunması uzak bir iştir. Çünkü dünya bozulma, tükenme, çökme ve yıkılma temelleri üzerine kurulmuştur.¹⁹⁰

Güven ve sevgi insanın temel ihtiyaçlarından olması yönüyle bu ihtiyacın karşılanmaması halinde ömür boyu süren bir sevgi ve güven bunalımı yaşanabilir.¹⁹¹ Mâverdî'ye göre, genel emniyetin yani bugünün deyimiyile güven ortamının toplumsal boyutta kıymeti; ailesi, malı veya herhangi birisiyle ilgili korkuların varlığı ile daha iyi anlaşılır.

Güven duygusu gibi insanın en temel duygusunun tatmin edilemediği bir ortamda huzur olmayacağından dinî ve ahlakî eğitimden bahsetmenin mümkün olamayacağı söylenebilir. Günümüzde güven ve itimadın sarsılması fertleri birbirinden daha fazla uzaklaştırırken eğitimi de zorlaştırmaktadır. Dinî duyguların ise ancak güven ve sevgi ortamında yeşerebilen duygular olduğu bilinen bir gerçektir.

---

¹⁸⁷ Mâverdî, s. 217.

¹⁸⁸ Mâverdî, s. 218.

¹⁸⁹ Mâverdî, s. 219.

¹⁹⁰ Mâverdî, s. 220.

¹⁹¹ Çamdibi, Din Eğitiminde İnsan ve Hayat, s.19-20.

3.2 Mâverdî'nin Ahlakî Değerler Sistemi

3.2.1 Akıl

Mâverdî ahlak eğitimine akıl konusunu ele alarak başlamıştır. Bu konuda değişik âlimlerin akılla ilgili değerlendirmelerini nakletmiştir: “Aklın yeri neresidir? Akıl bir cevher midir değil midir? Akılı nasıl tarif edebiliriz? Akıl nasıl kemâle ulaşır? Aklın ve nefsin mücadelesi ne şekilde olur?” gibi soruları cevaplamıştır.

Mâverdî'ye göre akıl, “insanî iyiliklerin temeli ve beşerî edepin kaynağı”¹⁹² dir. O'na göre akıl, doğuştan insana bahşedilen gârizi-tabîi akıl ve sonradan kazanılan müktesep akıl olarak iki kısımdır. “Gârizi akıl, hakîki akıldır.”¹⁹³ ve mükellefiyetin bağlayıcılığı ve sınırı bu gârizî akıl ile. Esas itibariyle aklın “eşyanın ve olayların hakikatlerini bilmek iyilik ve kötülükleri birbirinden ayırt etmek”¹⁹⁴ gibi bir görevi vardır. Mâverdî, “*Diri olanları uyarsın ve kafirler cezayı hak etsinler diye.*”¹⁹⁵ ayet-i kerimesinde geçen hayy kelimesini Dahhâk (ö. 105/723)'a göre tefsir ederek “aklı olanı korkutmak için” şeklinde manalandırmıştır. Mâverdî'ye göre, “akıl; din için asıl, dünya için ise bir direktir.”¹⁹⁶ Mâverdî'nin bu düşüncesine göre; dinî teklifin varlığı ve ahlak eğitimin hedefine ulaşması, garizî aklın fertte sağlıklı bir şekilde varlığına bağlı olduğu söylenebilir.

Mâverdî, aklın mahiyetini anlamak, onu tarif etmek için kendi dönemine kadar tartışıla gelmiş değişik görüşleri kritiğe tâbi tutmuştur. O, aklın cevher olduğu görüşünü kabul etmez. Çünkü cevher olsaydı, kişi kendi varlığı ile aklının varlığından müstağni olması gerekeceğini söyler. Cevher kendi zatıyla kaim olduğu anlayışına göre; akıl sayet cevherse, o aklın sahibine ihtiyaç duymayacağını ifade etmiş ve bir cismin var olması için de akli olması gerekmediğini söylemiştir.¹⁹⁷

Mâverdî, aklın hakikati ve mahiyeti konusunda yapılan tarifin icmal ve ihtimale mahal bırakmayan açık ve net bir tarif olması gerektiğini ifade eder. O'na göre,

---

¹⁹² Mâverdî, s. 1.

¹⁹³ Mâverdî, s. 13.

¹⁹⁴ Mâverdî, s. 12.

¹⁹⁵ Yâsin, 36/70.

¹⁹⁶ Mâverdî, s. 11.

¹⁹⁷ Mâverdî, s. 4.

“Akıl, zarurî bilgilerden ibarettir.”¹⁹⁸ görüşü doğrudur. Bu bilgiler, beş duyu organı vasıtasıyla elde edilen veya bunlara ihtiyaç duyulmaksızın doğrudan doğruya insana bahşedilen iki tür bilgidir. Aklın tam işlevini yerine getirdiği bu zaruri bilgilerin duyu organlarına ihtiyaç duymadan anlaşılabilir kısmı ki bir şeyin var veya yok olması, iki zıddın bir araya gelmesinin imkânsızlığı, bir şeyin kadîm veya hâdis olması, birin ikiden az olması gibi... Bu iki tür zarurî bilgilere sahip olan kimsenin akli tamdır denilir.¹⁹⁹

Aklın bu mahiyet ekseninde işlevini sürdürebilmesi mükellefiyetin zaruriyatından sayılabilir. Akli kullanabilmek akıl sahibi olmanın gereğidir şeklinde kabul edersek, akıl sahibi olmakla o akıl miktarınca akli kullanamamak insanoğlunun içine düştüğü bir tezattır denilebilir. Çünkü Allah (c.c.)’ın akli kifayeti olmayan kimselere akıllarını kullanmalarını emretmesi mümkün olmazdı. Mâverdî, akli kullanmanın önemine işaret ederek “*Ve şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, (şimdi) şu alevli cehennemın mahkûmları arasında olmazdık! diye ilâve ederler.*”²⁰⁰ ayetini delil olarak göstermiştir.

Her insanın akli kendine özgü bir değer ifade eder. Her insan akli miktarınca sorumlu ve mesul olur. Bu konuda Mâverdî, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in “*Her şeyin bir direği ve dayanağı vardır. Kişinin amelinin direk ve dayanağı da aklidir*”²⁰¹ hadisini naklederek kişinin Rabb’ine ibadetinin, akli miktarınca olabileceğini belirtmiştir. Bu ibadetler ister aklen caiz, isterse vacip olsun her iki şekilde de akıl esasına dayanmak zorundadır. Aklen caiz bir ibadet şeriat tarafından vacip kılınmış veyahut aklen vacipse şeriat tarafından teyit edilmiştir.²⁰²

Aklın yerine gelince Mâverdî, “*(Seni yalanlayanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar da elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur.*”²⁰³ ayetinin iki hususa delalet ettiğini söyler. Birincisi, akıl ilimdir. İkincisi, aklın yerinin

¹⁹⁸ Mâverdî, s. 4.

¹⁹⁹ Mâverdî, s. 5.

²⁰⁰ Mülk, 67/10.

²⁰¹ Ebu Nâim Ahmed b. Abdillâh el-İsbehanî, **Hilyetü’l-Evliyâ, Tabakatu’l-Asfiya**, 1. Basım, Kahire: 1974/1394, Matbaatu’s-Seade c. II, s. 193. Deylemî, Ebû Şucâ’ Siraveyh b. Sehrudâr b. Siraveyh ed-Deylemî, el-Hemedânî, **el-Firdevs bi-Me’sûru’l-Hitâb**, thk. es-Said b. Beysûnî Zağlûl, DKA, Beyrût, 1986, I. Baskı, c. III, s. 333.

²⁰² Mâverdî, s. 1.

²⁰³ Hac, 22/46.

kalp olduğu şeklindedir. Ayetteki “يَعْقُلُونَ بِهَا” lafzının, anlayacak kalpler ve ibret alacak kalpler şeklinde iki manaya geldiğini²⁰⁴ ifade eden Mâverdî, bunu Hz. Peygamber’in (s.a.v.) : “Akıl, hak ile batılı birbirinden ayıran kalp içinde bir nurdur.”²⁰⁵ hadisiyle açıklar. Kur'an-ı Kerim'den hareket edilerek aklın işlevine bakıldığında, akıl insan zihninin ve manevi faaliyetinin merkezine yerleştiği görülür. Kur'an, üç bilgi aracından söz eder: Göz, kulak ve kalp. Akıl, Kur'ân'î tanıma göre kalbin bir türevidir. Bundan dolayı birçok İslam düşünürü akli, kalpte ve ruhta bulunan manevî bir nur şeklinde tanımlamışlardır.²⁰⁶

Sonuç itibariyle, akıl zaruri şeyleri anlayabilecek bir yetenekle yaratılmış, cevher olmayan, fonksiyonları itibariyle kalbin bir buudu sayabileceğimiz özellikleri hâvî manevî bir kâbiliyet olduğu söylenebilir. Bu kâbiliyetin insanın diğer manevî vasıflarıyla sürekli etkileşim halinde olduğu unutulmamalıdır. Mâverdî'nin ahlakî değerler sistemi içerisinde vurguladığı akli kalple bütünleştirici bu yaklaşımı, ahlak eğitimi açısından önemsenmesi gereken bir yaklaşım olduğu söylenebilir.

3.2.1.1 Akıl-Değer İlişkisi

Mâverdî, aklın değer üretmesini onun kesbî (müktesep) yönüyle ilişkilendirmiştir. Üstün zekâyâ sahip olmak insanın elinde değildir. Fakat kesbî akılla insan, doğru fikir ve tecrübeyle hâsıl olan olgunluk gibi değerlere ulaşabilir.²⁰⁷ Düşüncede doğruluk ve istikametle beraber dengeli davranış sergileme zamanla bir değer olarak gelişmeye başlar. Mâverdî, kesbî aklın gelişmesini ise aklın çok kullanılmasına ve üstün zekâyâ sahip olmağa bağlamıştır.²⁰⁸

İnsanın aklını olması gerektiği şekilde kullanması ve çalıştırması sonucunda kendisine ihsan edilebilecek bu değerler için, çaba ve gayrete ihtiyaç olduğu izahtan vareste bir meseledir. Tefekkür, tezekkür, taakkul, tefakkuh gibi akla ait çaba ve gayretler Kur'an'ın değişik ayetlerinde bahsedilmektedir. Bu ayetler aklın görevlerini ihtar ederek yaratılış amacına vurgu yaptığı söylenebilir. “Şöyle veya böyle, aklın yaratılış amacı, mevcut bilgileri değerlendirmek, yeni bilgiler kazanmak, sağlıklı

²⁰⁴ Mâverdî, s. 5.

²⁰⁵ Mâverdî, s. 5. Hadisin kaynağına ulaşılammıştır.

²⁰⁶ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *DİA*, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1989, II, s. 238-242.

²⁰⁷ Mâverdî, s. 6.

²⁰⁸ Mâverdî, s. 6-7.

sonuçlara ulaşmaktır. Bunun için her an bir çaba ve gayret içerisinde olması gerekir. İslam inancı ferdin göstereceği bu aklî çabayı ibadet kabul etmiştir.”²⁰⁹

Kur’an’da sanki her şey aklın kullanılmasına, gerçeğe ulaşmasına yöneliktir. Konu ile ilgili bir ayet şöyledir: “İşte Allah, size ayetlerini böyle açıklar; umulur ki aklınızı kullanırsınız.”²¹⁰ Böylece akıl, değişik alanlarda değer üretir. Değer üreten aklın, insan için önemli bir kazanım olduğu söylenebilir. Aynı zamanda bu akıl, sahibinin ahlakî değerlere uyum sağlamasında, erdemlere ulaşmasına rehberlik eder.

Allah’u Teâla hukukî hükümler koyarken hukuksal düşünceyi insana öğreterek düşünme yeteneğini harekete geçirmekte insana bir düşünme alanı bırakmaktadır.²¹¹ Bu düşünme sahasında akıl bir takım değerler üretebilir. Akıl, Kur’an’daki hükümler ışığında bunları doğru bir şekilde yapabilecektir. “Hükümler üzerinde düşünen kafa, onlardan ahlâka geçip orada değerler üretmesini becermelidir.”²¹²

Mâverdî şöyle der: “Bil ki her iyiliğin bir temeli ve her edebın bir kaynağı vardır. İnsanî iyiliklerin temeli ve beşerî edepilerin kaynağı da akıldır ki, Yüce Allah onu din için asıl ve dünya için direk kılmıştır. Bunun içindir ki, Cenab-ı Allah, mükellefiyeti tam akıl sahibine yüklemiş, dünya işlerinin tedbir ve idaresini aklın hükümlerine uygun kılmış ve insanların çaba ve ihtiyaçları, maksat ve gayeleri değişik olduğu halde akıl vasıtasıyla aralarında ahenk meydana getirmiştir.”²¹³

İnsanî iyiliklerin temeli ve beşerî edepilerin kaynağının akıl olduğunu söyleyen Mâverdî akli, ahlakî değerlerin dayanağı ve kaynağı olarak görmektedir. Akıl öyle bir değerdir ki ahlakî ve ahlakî olmayan değerlerin kabulüne sebep olur. İnsanların ahlakî bir değer olarak gördükleri özellikler aklın kabulü ile mümkündür. Fakat aklın ürettiği değerlerin iyiliği ve kötülüğünü İslam bilginleri tartışmışlardır.

İslam âlimlerinin çoğunluğunun görüşü, “bu değerler (iyi veya kötü) izaffi olup şartlara, kişilere, amaçlara ve anlayışlara göre değişir. Herhangi bir iş bir kişinin

---

²⁰⁹ Yaşar Fersahoğlu, **Kur’an’da Zihin Eğitimi**, 2. Basım, İstanbul: Marifet Yayınları, 1998, s. 187.

²¹⁰ Bakara, 2/242.

²¹¹ Bayraktar Bayraklı, **Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri**, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008, c. XIII, s. 324.

²¹² Bayraklı, s. 325.

²¹³ Mâverdî, s. 1.

amacına ve yaratılışına uygun düşerken bir başkasına aykırı gelebilir. Bu sebeple aklen iyi veya kötü kabul edilen şeylerin Allah nezdinde de öyle olduğunu söylemek mümkün değildir”²¹⁴ Bu açıdan bakıldığında akıl bir takım değerleri üretirken subjektiflikten uzak kalması mümkün gözükmemektedir. Aklın muhakemesinde temel aldığı çok farklı etkenler vardır.

Günümüzde ise ortak akıl kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Böylece her akıl farklı bir değeri öne sürerken bu farklı düşünceler arasında uzlaşmak amacıyla ortak noktalara ulaşma zarureti hâsıl olmaktadır. Şûra veya istişâre diyebileceğimiz mekanizma İslamî bir değer olarak problemlerin çözümüne katkı sağlayabilir. Belki de ortak aklın, toplumsal uzlaşmayı sağlayabilecek yegâne bir değer olduğunu söyleyebiliriz.

Netice itibariyle, “İlâhî iradede hata olmayacağı için hükmünde de hata olmaz. İlâhî irade mutlak iradedir, yani tarafsız ve yanlıgsızdır. Beşerî irade mutlak olmadığı için, taraflı ve yanılığa açıktır. Onun için beşerî hukuk beşerin iradesine, yani isteğine göre konmamaktadır. Hata ihtimali olan beşerî irade, hukuku da yanılabilir. Beşerî hukuk, ilmin ve ortak aklın verilerine göre yapılmalıdır. "Ortak akıl" kavramından şunu kastediyoruz. Hukukta ferdî aklın değil, toplumun ortak aklının kaynaklık etmesi önemlidir.”²¹⁵

3.2.1.2 Akıl-Din İlişkisi

“Üstün zekâ ve sağlam anlayış; uzun tecrübe ve zaman içinde bilgi edinmek yoluyla kesbî aklın gelişmesini sağlayan alışkanlık bir araya gelirse o mutlak olarak mükemmel akıl olur ve sahibi üstünlüğü hak etmiş olur.”²¹⁶ Bu konuyla ilgili Mâverdî şu hadisi nakleder: Enes b. Malik (r.a.) naklettiğine göre, “*Rasûllullah (s.a.v.) huzurunda bir adamın övülmesi üzerine bunun üzerine Hz. Peygamber: Aklı nasıldır? diye sormuş, Ashap Ya Rasûlallah! şöyle ibadetleri var...şöyle ahlaklıdır...şöyle fazileti var...dediler. Efendimiz hazretleri yine: Aklı nasıldır? diye sordu. Bunun üzerine ashap: Ya Rasûlallah!, biz ibadetini ve hayırların çeşitlerini sayıyoruz, sizde aklını mı soruyorsunuz? dediler. O zaman Rasûllullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: Ahmak âbid cehaleti*

²¹⁴ İlyas Çelebi, “Hüsün ve Kubuh”, **DİA**, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1999, c. XIX, s. 61.

²¹⁵ Bayraklı, c. V, s. 493.

²¹⁶ Mâverdî, s. 13.

sebebiyle fasıkın fiskından daha büyük felaketlere maruz kalır. İnsanlar Rabbine akılları miktarınca yakınlık kazanırlar."²¹⁷

Aklın dinî hayatın yaşanmasında, dinî duyguların hissedilmesinde ve insanın kurbet-i İlahiyesine vesile olmasındaki önemi anlaşılmaktadır.

Mâverdî, aklın fazlalığını farklı bir bakış açısıyla değerlendirerek faziletlerin haddini aşarak fazla olmasıyla, aklın haddini geçmesini birbirinden ayırmıştır. O'na göre, haddinden fazla akıl fazilet olmakla beraber haddini geçen değer fazilet değildir. Mâverdî şöyle der; "Zira haddini geçene fazilet denmez. Nasıl ki, kahraman olan kimse, kahramanlık haddini tecavüz ederse, cesaretine kahramanlık değil tehevvür denir. Ve cömert olan kimse cömertlik haddini tecavüz ederse, harcamasına cömertlik değil, israf denir. Fakat kesbî aklın hali böyle değildir."²¹⁸ O, kesbî akıldaki fazlalığı; "İşleri bilme fazlalığı, tahminlerde güzel isabet ve geçmiş ile geleceği mümkün mertebe bilmek"²¹⁹ olarak açıklar ve bunun bir fazilet olduğunu söyler.

Mâverdî akıl ve din ilişkisini de irdeleyerek aklın şeriat üzerine mukaddem olduğunu söyler.²²⁰ "Ahlâkın ve dinî mükellefiyetin esası olması bakımından aklın dinden önce geldiğini"²²¹ savunur. "*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır!*"²²² ayeti gereğince insanın dinsiz bırakılmamasının sebebi insanın sahip olduğu akıldır. O der ki, "Akıl dini gerekli kılar yahut ona tabi olur."²²³ Mâverdî'nin, akla öncelik veren bu yaklaşımının, kendi dönemi itibarıyla yanlış bir anlayışın telafisine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. "Mâverdî, muhtemelen iktidar sahiplerinin -özellikle bir kısım Emevî yöneticilerinin yaptığı üzere- bazı yanlış davranış ve haksız uygulamalarını, ilâhî takdirin gereği gibi göstererek meşrulaştırma çalışmalarına imkân vermemek için"²²⁴ akli, şeriata bu anlamda mukaddem kabul eder.

---

²¹⁷ Haddâd, *Tahrîcû Ehâdîsi İhyâi Ulûmi'd-Dîn*, Riyad: Dârü'l-Âsime, 1987/1408, c. V, s. 2076. Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman Heysemi, *Buğyetü'l-Bahis an Zevaid-i Müsnedi'l-Haris*, thk. Hüseyin Ahmed Salih Bakiri, 1. Basım, Medine:Mektebetü'l-Arabiyyeti's-Suudi, 1992, c. II, s. 802, Hadis no: 814. Benzer rivayet.

²¹⁸ Mâverdî, s. 15.

²¹⁹ Mâverdî, s. 15.

²²⁰ Mâverdî, s. 200.

²²¹ Kallek, "Mâverdî", s. 180-186.

²²² Kıyâme, 75/36.

²²³ Mâverdî, s. 43.

²²⁴ Kallek, "Mâverdî", s. 180-186.

Ayrıca Mâverdî, aklî ilimlere meyletmeyi sakıncalı görmüştür. “İslam Dinini benimsemeyen bazı kimseler, dinin ihtiva ettiği mükellefiyetleri ağır sayarak ve şeriatın getirdiği ibadetler ile nasla sabit olup sebep ve hikmeti aranmayan hususları basit görerek aklî ilimlere meyletmişler ve akli ilimlerin tercihe ve üstün sayılmaya daha şayan olduğunu iddia etmişlerdir.”²²⁵ Bu görüşün yersiz ve batıl olduğunu çünkü aklî ilimlerle uğraşmanın sonucu insanlarda ihtilaf, çekişme, ayrılık ve düşmanlık meydana geldiğini, bunun için insanların dostluk ve birliği sağlayacak dinden müstağnî olamayacaklarını ifade etmiştir.²²⁶

Din-akıl konusunda nihayet olarak o şöyle der: “din aklen zarurî ve akıl da dinde asıl”²²⁷ olarak kabul edilmelidir. Böyle düşünüldüğünde bu iki kavram arasındaki ilişki daha net anlaşılmış olacaktır.

3.2.1.3 Akıl-Nefs İlişkisi

Mâverdî, kesbî aklın gelişebileceğini söyler. Ancak, O’na göre bu gelişme, “nefis tarafından bir mâni ve şehvet tarafından bir engel bulunmadıkça”²²⁸ mümkündür. O’na göre nefis ve şehvet, aklın gelişimine mâni olmaktadır.

Akıl gelişimini; ileri yaşlara doğru tecrübe ve alışkanlık, olgunluk ve doğru fikir olarak temeyyüz ettirir.²²⁹ Nefis, aklın gelişimini engellediği gibi, ona zıt bir unsurdur. Bütün iyiliklere ve insanın mürüvvetine zarar vermekle beraber “Nefis her hayra mâni ve akla zıttır. Çünkü nefis, kötü huyları ve çirkin fiilleri işleyerek mürüvvet perdesini yırtar.”²³⁰

Nefsî arzular şiddetlenmekle insanı kontrol altına almasına hevâ adı verilmektedir. Akıl tek başına hevâ ile mücadelede mağlup olmaktadır. Akıl verdiği hükmü destekleyecek ve güçlendirecek yardımcıları ihtiyaç duymaktadır. Çünkü hakikatleri bildiği halde hevâsının esiri olanlar ekseriyettedir.²³¹ “*Hevâ ve hevesini tanrı edinen ve Allah’ın (kendi katındaki) bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini*

²²⁵ Mâverdî, s. 42.

²²⁶ Mâverdî, s. 43.

²²⁷ Mâverdî, s. 43.

²²⁸ Mâverdî, s. 6.

²²⁹ Mâverdî, s. 6.

²³⁰ Mâverdî, s. 23.

²³¹ Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi, s. 175.

mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğruya eriştirebilir? Hâla ibret almayacak mısınız?"²³² ayetine göre şehvet kuvveti, hevâ şekline bürünerek insanın doğruya ulaşmasına mâni, akli ve muhakemeyi esaret altına alan bir mahiyete bürünür. Şehvet kuvvetinin yaratılış amacı, bedeninin korunmasına yönelik bir kuvvet olarak hayatın devamına katkı sağlaması olduğu söylenebilir.

3.2.2 Bilgi

Mâverdî'ye göre ilmin kazandırdığı fazilet ve şerefi hiçbir şey kazandıramaz. O şöyle der: "Bil ki ilim, rağbet edilen şeylerin en şerefli, arzu edilip de elde edilmesi için çalışılan şeylerin en üstünü ve kazanılan şeylerin en yararlısıdır. Çünkü ilmin şerefi, ilim sahibine semere verir ve ilmin fazileti ilmi talep edenin elinde artar."²³³

İlim yolunun talebeleri öncelikli olarak bu yolun faziletine inanmaları gerekir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Allah'u Teâla gerçek ilim sahibi insanlara değer vermektedir. Zümer Sûresi 9. ayette: "*(Resûlüm!), De ki: Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*"²³⁴ ayetine dayanarak ilim sahibi kimseyle cahilin derecelerinin bir olmadığını ifade eden Mâverdî'ye göre, Allah'ın emir ve yasaklarını tam anlamamanın şartı, ilim ehli olmaktır. "*İşte biz, bu temsilleri insanlar için getiriyoruz; fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir.*"²³⁵ ayeti bu konuyu anlatmaktadır.

Âlimler cahillerin durumunu bilirler, çünkü o merhalelerden geçmişlerdir. Cahillerin ise âlimlerin durumunu bilmeleri mümkün değildir. Bilmemek düşmanlık hissi oluşturur. Mensûr'ul-Hikem'de: "Çünkü kişi bilmediğinin düşmanıdır" denilmiştir.²³⁶ Cahillik düşmanlığa sebebiyet verdiği için ilmin fazileti takdir edilemez. Cahiller ilmin faziletini anlayamaz, bunun sebebi ise ilmin fazileti yine ancak ilimle bilinebileceğindedir. İlimin faziletini takdir edebilmek için hiç olmazsa bir miktar bilgiye ihtiyaç vardır. Cahiller bundan dolayı ilmin faziletini bilememişlerdir ve bu yüzden ilim ehlini hakir görürler. İnatçı insanların gerçeklerden, zahitlerin yasaklardan

---

²³² Casiye, 45/23.

²³³ Mâverdî, s. 35.

²³⁴ Zümer, 39/9.

²³⁵ Ankebût, 29/43.

²³⁶ Mâverdî, s. 37.

yüz çevirdikleri gibi, cahiller de ilim ve ilim ehlinde yüz çevirirler.²³⁷ Bunun sebebi, cahiller âlimin kötülenmesine daha fazla düşkün ve onu ayıplamaya daha cüretlidirler. Çünkü onlar, cehaletlerinde inat ettiklerinden âlimin imtiyazına karşı düşmanlık beslerler. Âlimin üstünlüğünü kaldırmak ve ilmî hususiyetiyle olan imtiyazını engellemek için böyle bir yol seçerler.²³⁸

Nasıl âlim, cehaleti gerilik ve kusur olarak görüyorsa, cahil de ilmi külfet olarak görüp sahibini kınamaktadır.²³⁹ Cahiller ilim ve akıl sahiplerinden nefret ve düşmanlık duyacak şekilde bir duyguya kapılmalarının başka bir sebebi ise ilim ehlinin sıkıntı ve mahrumiyetlerini uğursuzluğa! yormaları, akıl sahibi ve fakir alimleri görünce nasiplerinin ve rızıklarının azlığını ilim ve akla bağlamalarıdır.²⁴⁰ Aslında cahiller ve ahmaklar çok olduğu halde gözler onları görmez, alimler ise azdır ve fazilet nişanı taşırlar (göze çarparlar). Başkasının başına gelenlere sevinenlerin gözü mahrum cahilleri görmek yerine ilim ve akıl ehlini görür. Fakat cahil ahmakların çoğu mahrumiyet içindedir, geniş imkân sahibi olanlar ise bu nasiplerinin acayip ve bolluklarının garip karşılanması sonucu meşhur olmuşlardır. Aynı şekilde akıl sahibinin mahrumiyeti garip, malının azlığı acayip karşılanmaktadır. Bu konu eski zamandan beri insanları taaccüp ve hayrete düşüren bir konu olagelmıştır.²⁴¹

3.2.2.1 Bilginin Mâhiyeti

İlimler tek başına bir şahsın kavraması mümkün olmayan her birisinin ayrı ayrı fazileti olan bir değerdir. Bütün ilimler kıymetlidir.²⁴² Mâverdî, ilmin nihayetsizliğini belirtme anlamında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in : *“İlmin sonu olduğunu zanneden kimse onun hakkını ketmetmiş olur ve onu Cenab-ı Allah'ın kendisine tayin buyurduğu mertebeye koymamış olur.”*²⁴³ hadisini zikrederek , *“Size ancak az bir bilgi verilmiştir.”*²⁴⁴ ayetini delil olarak getirmiştir. Bazı alimlerin, “İlme dalan kimse, denize

---

²³⁷ Mâverdî, s. 37.

²³⁸ Mâverdî, s. 44.

²³⁹ Mâverdî, s. 44.

²⁴⁰ Mâverdî, 50-51.

²⁴¹ Mâverdî, s. 51-52.

²⁴² Mâverdî, s. 38.

²⁴³ Mâverdî, s. 39. Hadisin kaynağına ulaşılamadı.

²⁴⁴ İsrâ, 17/85.

dalan yüzücü gibidir, ne kara görür, ne de denizin genişliğini ve uzunluğunu görür.” dediklerini zikreder.²⁴⁵

3.2.2.2 Dinî Bilgiyi Kazanmanın Önemi

İlimlerin en yücesi dinî ilimlerdir. Bütün ilimleri bilmek mümkün olmadığına göre en önemlisini öğrenmek lazımdır. Çünkü dinî ilimleri bilme, doğru yola ulaşmaya, bilmeme ise dalalete düşmeye sebep olur. Mâverdî konuyla ilgili şu hadisleri nakleder: “İlmin fazileti ibadetin faziletinden hayırlıdır.”²⁴⁶ “İlim öğrenmek, her müslüman üzerine farzdır.”²⁴⁷ Mâverdî’ye göre ibadetlerin sahih olması için gerekli olan ilim her müslümana farzdır veya bütün dini ilimleri öğrenenler kâfi miktarda olmazsa, bunları öğrenmek bütün müslümanlara farz olacağından bahseder.

“Mü’minlerin hepsinin toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminde bir grup dinde (dinî ilimlerde) geniş bilgi elde etmek ve kavimleri (savaştan) döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar.”²⁴⁸ ayetine örnek olarak Abdullah b. Ömer’in rivayet ettiği şu vakıayı nakletmiştir: Hz. Peygamberin (s.a.v.) bir gün Mescid’e girdiğinde biri zikirle, diğeri de fıkıh ilmiyle meşgul iki meclis gördü. Bunun üzerine ‘Her iki mecliste hayırlıdır; fakat ben birini daha çok seviyorum. Şu zikir meclisinde bulunanlar Allah’ı zikredip ondan diliyorlar. Allah dilerse onlara verir; dilerse vermez. İkinci meclis ise fıkıh ilmini öğreniyorlar ve cahile öğretiyorlar. Ben ise ancak muallim olarak gönderildim’, buyurdu ve fıkıh meclisine oturdu.”²⁴⁹

Dinî bilgiyi öğrenmenin değer ve kıymeti, diğer faziletli görevler arasında ayrı bir yeri vardır. Dine müteallik ilimlerle uğraşanlarla ilgili olarak İmam Şafî, “Kur’an öğrenen kimsenin kıymeti yükselir, fıkıh öğrenen kimsenin kadri yücelir, hadis yazanın hücceti (delil gücü) kuvvet kazanır, hesap öğrenen kimsenin fikri güzelleşir, lügat öğrenen kimsenin tabiatı incilir”²⁵⁰ demiştir.

²⁴⁵ Mâverdî, s. 39.

²⁴⁶ İbn Ebî Şeybe, **el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asar**, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: Dârü't-Tac, 1989, c. V, s. 284, Hadisin farklı bir varyantı için bkz. a.g.e., c. VII, s. 88.

²⁴⁷ Ebu Naiym, Hilyetu'l-evliyâ, c. VIII, s. 323; Ebû Ya'la el-Mevsili, **Müsnedu Ebî Ya'la el-Mevsili**, thk. Hüseyin Selim Esed, Dimaşk: Dârü'l-Me'mun li't-Turas, 1984, c. V, s. 223, 283, c. VII, s. 96.

²⁴⁸ Tevbe, 9/122.

²⁴⁹ Dârimî, İlim, 17; Haddâd, **Tahrîcu Ehâdisi İhyâi Ulûmi'd-Dîn**, Riyad: Dârü'l-Âsime, 1987/1408, c. I, s. 77-78.

²⁵⁰ Mâverdî, s. 43.

Ayrıca insanın malının çokluğu, nüfuz ve yüksek makam sahibi olması onu ilmi çalışmalardan geri koymamalıdır. Zekâsıyla faziletlerin güzel, rezaletlerin çirkin olduğunu anlayan kimse, ilmin faziletiyle cehaletin rezaletlerini, gayretkeşliği ile de ihmal gafletinden kendini kurtarmalıdır.²⁵¹

Öte yandan Mâverdî, dinî bilgiyi elde etmeyle ilgili bazı esaslar üzerinde durmuştur. Aşağıda bu esaslar hakkında bilgi verilecektir.

3.2.2.3 Dinî Bilgiyi Kazanmada Esaslar

Bu başlık altında, dinî eğitimi hedefleyen bir öğrencinin sahip olması gereken hususiyetlerin neler olması gerektiğine değinilecektir.

3.2.2.3.1 İhlâslı Olma

Kişi, Allah'ın inayetine güvenerek hâlis bir niyetle, doğru bir azimle ve yalnız Allah'ın rızasını kastederek ilim tahsiline yönelmelidir. Mâverdî'nin, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den: *“Allah rızasından başka bir gaye ile ilim öğrenen ve onunla Allah'tan başkasını kasteden kimse, cehennemdeki yerine hazırlansın”*²⁵² ve yine; *“Beyinsizlerle tartışmak için ve âlimlerle mücadele etmek için ilim öğrenmeyiniz. Çünkü sizden bunu yapanın gideceği yer cehennemdir.”*²⁵³ hadislerini kaydettiğini görmekteyiz.

Mâverdî, münakaşa ve münazarayı birbirinden ayırt etmiştir. Bir âlimin arkadaşına nasihatinde şöyle dediğini nakleder: *“Münakaşadan kaçınma endişesi, seni güzel münazaradan alıkoymasın! Çünkü münakaşa eden, hiç kimsenin kendisinden bir şey öğrenmesini istemeyen ve kendisi de bir kimseden bir şey öğrenmek istemeyen kimsedir.”*²⁵⁴ Münazarada uygun olan, *“insaf, tahammül, teennî, teemmül ile olup; muhatabı susturmak, utandırmak, şerri ortaya çıkarmak, demogoji ve hile yapmak, zihni bulandırmak ve gerçeği örtbas etmek gayesiyle”*²⁵⁵ yapılmamasıdır.

Münakaşa ahlakının ilim öğrenmeye mani, insanı ihlâstan uzaklaştıran zararlı bir ahlak olduğunu söylemek mümkündür. Ve yine ilim öğrenmekten müstağni kalmak

²⁵¹ Mâverdî, s. 45.

²⁵² Tirmizi, Ebû İsa Muhamed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, **el-Câmiü's-sahih = Sünenü't-Tirmizi**; tahkik ve şerh İbrâhim Atve İvaz, 2. Basım, c. V, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1975/1395, İlim, 6.

²⁵³ Ebu Naiym Hilyetu'l-Evliyâ, c. VII, s. 96; Beyhakî, **Şuabü'l-İman**, thk. Abdulalî Abdulhâmid Hâmid, 1. bs., Riyâd: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2003, c. III, s. 269.

²⁵⁴ Mâverdî, s. 56.

²⁵⁵ Bayraktar, s. 299.

doğru bir davranış olmamakla birlikte ilmi riyâ için öğrenmenin ihlâsa zıt bir hareket olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde davranan, başkasına kendi görüşünü kabul ettirmek için eskilerin cedel dediği münakaşaya yönelmiş olur ki, burada Allah rızasını kazanma arzusu yerine daha çok, nefsi yücelten kibir duygularının baskın olduğu görülür.

Mâverdî'ye göre ilme isteği olmayan, istek hâsıl oluncaya kadar ilim öğrenmeye çalışmalıdır. İstek hâsıl olunca ilmini arttırmaya çalışmalı, ilmini arttıran da amel etmelidir. İlmî çalışmayı bırakmak için bahane ve ihmal etmek için de mazeret aramamalıdır.²⁵⁶

Netice itibariyle, Mâverdî dini bilgiyi kazanmada ihlâslı olmanın göstergesini, arzu hâsıl oluncaya kadar ısrarlı olma, mazeretlere sığınmama ve öğrendiğiyle amel etme olarak sıralamıştır. Çünkü davranışlara yansımayan bilginin, tamamen anlaşılmış bilgi olmadığı bilinmeli, örneğin, sürekli sünnetlere uygun davranışlar içinde olma gibi hareket tarzı, ruhi melekeler haline dönüştüğü ve sonrasında karakteri müspet yönde etkilemeye başladığı kabul edilmektedir.²⁵⁷ Buradan anlaşıldığına göre, bilginin amele dönüşmesi ve nihayet ruhi bir meleke haline gelmesi karakteri müspet yönde şekillendirmektedir.

3.2.2.3.2 Sevgi ve Korkuda Dengeli Olma

Mâverdî, sevgi ve korkunun ilim tahsilinde önemli bir belirleyici rolü olduğunu ifade etmektedir. O'na göre, her arzunun bir sebebi vardır ve bu sebepler de sevgi ve korku olmak üzere iki türdür. Bundan dolayı ilmi arzulayan kimsede ya sevgi veya korku bulunmalıdır. Sevgi, Yüce Allah'tan mükâfat ümidiyle O'nun rızasını isteyen ve bu gaye için farzlarını yerine getiren kimselerde; korku da, Yüce Allah'ın azabının korkusundan O'nun emirlerini terk eden ve nehiyelerini ihmal edenlerde bulunur. Sevgi ve korku bir araya gelince sahibini ilmin mâhiyetine ve zühdün hakikatine ulaştırırlar. Çünkü sevgi, ilim tahsiline sevk eden iki sebepten en kuvvetlisi, korku da zühdün iki sebebinin en kuvvetlisidir.²⁵⁸

---

²⁵⁶ Mâverdî, s. 54.

²⁵⁷ Çamdibi, Güzel Ahlak ve İnsan İlişkileri, s. 36.

²⁵⁸ Mâverdî, s. 56.

Buna göre eğitimde ilahî sevginin, öğrenciye şevk veren en kuvvetli saik olduğu anlaşılmaktadır. Öğrenci öğrendiği bilgilerle yaratıcısını hoşnut edeceği düşüncesine kilitlenmesi, gayretinin en büyük dayanak noktası olduğu söylenebilir.

Günümüzde ilimden beklenen gayeyi sorguladığımızda, bilginin kendine özgü kılınması veya sadece dünyaya yönelik bir işlev olarak anlaşılmasından dolayı bu yüce gayrette bir anlam daralması meydana getirdiği söylenebilir. Din eğitiminde bilgi aynı zamanda Allah marifeti ve hakikat arzusu merkezlidir. Allah korkusunun azlığı ilme karşı isteksizliği ve cehaleti daha da derinleştirdiği söylenebilir.

Netice itibariyle, Allah sevgisi ve korkusu kendini ilmî çalışmalara vermiş insanlar üzerinde en müessir iki sebep olarak rol oynamalıdır. Beyne'l-hafâ ve'r-recâ denilen denge halinin, ilmi gayretlerde hatırdan çıkarılmaması gereken ve hakikat aşkına yönlendiren en kuvvetli saik olduğu söylenebilir.

3.2.2.3.3 Tedrici Davranma

Tedricilik, derece derece, basamak basamak ilerlemek demektir. Bilginin kazanılmasında başlanması gereken yer, temel mâhiyetinde olan girişlerdir. İyi bir mukaddime iyi neticeye ulaştırır. İlimin sonuçlarına, hakikatlerine ulaşmak isteyen kimse, başlangıçlardan ve girişlerden başlamalıdır. Çünkü temelsiz bina kurulamayacağı ve ağaçsız meyve alınamayacağı için, böyle bir kimse sonuca ulaşamaz, hakikati öğrenemez.²⁵⁹

Bazı insanlar da ilmin bir dalına mahsus gayeler gütmekten dolayı o ilmin mukaddimelerinden başlamak yerine sadece o kısımla alâkalı ilim tahsiline giderler. “Meselâ kadılık yapmayı tercih eden ve hükmetmek için hazırlanan kimsenin, fıkıh ilminden kadı edebini bununla ilgili dava ve belgelerini öğrenmesi yahut şahitlik ile meşgul olmak isteyen kimsenin şehâdetle ilgili hususlarda cahil kalmamak için şehâdetler bahsini öğrenmesi gibi. Böylece bu kimseler ilmin bu bölümünü öğrenince zannederler ki ilmin çoğunu ve meşhur meselelerini öğrenmişler ve ilmin geri kalan meseleleri, öğrenilmesi zor/kapalı meseleler olup onları anlamaya çalışmak, boşuna zahmet harcamak olur... İlim meseleleri birbiriyle irtibatlıdır ve her bölümün bir

---

²⁵⁹ Mâverdü, s. 57.

öncekiyle ilgisi vardır. Bunun içindir ki sonuçlar, ancak başlangıçlarla ayakta kalmaktadır.”²⁶⁰

Mâverdî, bilginin kazanılmasında mukaddimeyi binanın temeli gibi kabul eder. Bu temel üzerine bina edilecek yapı, bir sıralama ve tedricilik gerektirir. Bu tedriciliği gözetererek neticeye varmak mümkün olmaktadır. Kısacası, neticenin varlığı, mukaddimenin varlığına bağlıdır.²⁶¹

Sonuç itibariyle iyi bir netice iyi bir mukaddimeye bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Belli usul ve tertibe riayet etmeden acele bir şekilde ilmin derinliğine ulaşmak, özellikle dinî eğitimde seviye kazanmak zor gözükmetedir. “Eğitim ve öğretimde iyi neticeler alabilmek için tedricilik prensibine uymak ve uygulamak gerekir. Verilmek istenen bilgi, yavaş yavaş, merhale merhale verilirse öğrenilmesi kolay olur. Bir insana bir anda, tüm iyi davranışları kazandırmak ve onu kötü davranışlardan vazgeçirmek mümkün değildir. Bir işi safha safha, alıştırma alıştırma yapmak, Allah’ın umumî kanunlarındandır.”²⁶² Bu açıdan, davranışların kazanımı açısından da tedricilik prensibine riayet etme önemli bir yöntem olduğu söylenebilir.

3.2.2.3.4 Öğrencilik Adabını Taşıma

Öğretmen ve öğrenci münasebetleri başlı başına ele alınabilecek enginlikte bir konudur. Fakat genel itibariyle bilgiye ulaşmada eğitim ve öğretim açısından önem arz eden bir yönüne kısaca temas etmek istiyoruz. Mâverdî talebenin bilgisini ve isteğini arttıran ve en son noktaya ulaştıran, talebeyi mutlu ve başarılı yapacak dokuz şart sıralamıştır. Bunlar hakikati anlama vasıtası sayılan akıl, zeka, anladıklarını muhafaza eden hafıza, şevk, kanaat, boş zaman, engellerden hâli olma, uzun ömür ve geniş zaman, ilmimi esirgemeyen sabır ve azimle öğreten bir hocanın bulunmasıdır.²⁶³ Bilginin kazanılması için ise talebe bazı edelere riayet etmelidir.

---

²⁶⁰ Mâverdî, s. 57.

²⁶¹ Mâverdî, s. 58.

²⁶² Bayraktar, s. 169.

²⁶³ Mâverdî, s. 83.

3.2.2.3.4.1 Öğretmene Karşı Çok Mütevazı Olmak

“İlim öğrenmekten başka hiçbir yerde yaltaklanmak, mü’minin ahlakından değildir”²⁶⁴ hadisini zikreden Mâverdî, öğrencinin öğrenim sırasında hocasına karşı yaltaklanmasının yani zillet göstermesinin, onun gizli bilgisinden faydalanmasına sebep olacağını belirtmiştir. Bu şekilde mütevazı davranabilirse hocasının öğretmekte sabırlı davranacağını söylemiştir.²⁶⁵ “Öğrencinin yüksek makamından ötürü hocasının fakirliğine göre davranması, hocayı kudret ve malına göre değerlendirmesi doğru bir davranış olmaz. Onlar bu saygıyı ilimlerinden ötürü kazanmışlardır.²⁶⁶ “Öğrencinin bilgili birini bulduğu halde ilminden istifade etmemesi, ilmi küçümseyip kibirlenmesi olarak kabul edilir. Aslında böyle bir davranış ancak ilmin değerini idrakten âciz ve bilgisizlerin davranışdır.”²⁶⁷ Anlaşılan o ki ilim öğrenmek için tevazu ve mahviyet elden bırakılmamalı ve gerekirse ilim adına yüz yere sürülebilmelidir.

3.2.2.3.4.2 Öğretmenin Ahlakına Benzemeye Çalışmak

İlim talebesi hocasının güzel ahlakına tabi olmaya çalışmalıdır. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) “Gençlerin hayırlısı kendini ihtiyarlara benzemeye çalışan, İhtiyarların şerlisi de gençlere benzemeye çalışandır.”²⁶⁸ buyurmuştur. “Öğrenci, ilme başlamadan önce kalbe yerleşen kötü huy ve çirkin davranışları; iyi huy, güzel ahlak ve davranış haline getirmeye çalışmalıdır.”²⁶⁹ Öğrenci, öğretmenini model olarak almalı ve ahlaken ona benzemeye çalışmalıdır. Böyle bir uyumluluk öğrencinin gelişimini ve verimliliğini hızlandırabilir.

3.2.2.3.4.3 Öğretmenin İlmine Saygı Göstermek

Talebe hocasına karşı “Ben de senin gibi anlarım, benim sana ihtiyacım yoktur” demek gibi kendini beğenmişlikten sakınmalı ve onu hafife alan nankörce davranışlar sergilememelidir. Üstün zekâ ve keskin zihinleri sebebiyle kendilerinde bir kuvvet hissederek hocasını tahkir ve ilzam maksadıyla ders sırasında itiraz edip hocasını sıkıştırmaya çalışmak hocanın maruz kaldığı bir musibettir. Çünkü hoca böyle bir

²⁶⁴ Beyhakî, Şuabu'l-Îmân, c. VI, s. 494.

²⁶⁵ Mâverdî, s. 84.

²⁶⁶ Mâverdî, s. 84.

²⁶⁷ Bayraktar, s. 259.

²⁶⁸ Beyhakî, Şuabu'l-Îmân, c. X, s. 225.

²⁶⁹ Bayraktar, s. 253.

durumda öğrencileri arasında cahil ve zelil bir duruma düşmüş olur. Hikmet âlimlerinin birçoğu; hoca hakkını, ana baba hakkı üzerine tercih etmişlerdir.²⁷⁰

“Öğrenci talebelik psikolojisiyle öğretmene karşı gelmek, inat etmek ve iddiaya bürünmek, gurur, kibir gibi duygular geliştirmekten son derece kaçınılmalıdır.”²⁷¹ Yine aynı zamanda öğrenci, hocasının gösterdiği yakınlığa ve eski dostluğuna güvenerek ona tahakküm ve naz etmemelidir.²⁷² Fakat Öğrencinin, saygısızlık olur diye hocasından şüpheli bilgileri kabul etmesi ve itiraz olur diye körü körüne taklide kalkışması da doğru sayılmaz.²⁷³

3.2.2.3.4.4 Yakını ve Kolay Olanı Tercih Etmek

İlim tahsili adına mümkün ise yakından ve kolay yönünden başlamalı, zor cihet tercih edilmemelidir. Tecrübesizden ziyade tecrübeli âlim tercih edilmelidir. Çünkü yakını bırakmak meşakkat, kolayı terk edip güç olana yönelmek belâ, tecrübeliyi bırakıp tecrübesize müracaat etmek tehlike getirir.²⁷⁴

3.2.2.4 Dinî Bilgi Elde Etmenin Önünde Engeller

Bilgi çağında bulunduğumuz bu yüzyılda bilgiye ulaşmak kolay hale gelmiştir. Bununla beraber insanın bilgiyi kendine yararlı hale getirmesi ve bilgiyi hazmetmesi daha önemli olmaktadır. İnsan için zarurî bilgilerden sayılan dinî bilgilerin kazanımı için insanın önünde aşması gereken bazı engeller çıkabilir. Bu bölümde Mâverdi'nin bahsettiği bu engellerden bazılarına değinilecektir.

3.2.2.4.1 İlme Mani Olan Meşguliyet

Mâverdî, işlerin çokluğunu meşguliyetin fazlalığını ilim tahsiline mani olan engellerden saymıştır. İlim tahsil etmek isteyen, bir riyaset sahibi olmadan veya ücretli bir işe sahip olmadan ilim tahsilini yapması gerekir. Bu itibarla ilim talebesi, çalışmasında kusur etmemeli ve fırsatları iyi değerlendirmelidir. Çünkü zamana

---

²⁷⁰ Mâverdî, s. 87.

²⁷¹ Bayraktar, s. 269.

²⁷² Mâverdî, s. 86.

²⁷³ Mâverdî, s. 88.

²⁷⁴ Mâverdî, s. 90.

güvenilmez, bazen daha önce gösterdiği cömertlikten sonra cimrilik yapar ve verdiği geniş imkânları kısar.²⁷⁵

Başka bir meşguliyet türü de bilinmesi gerekli olan lüzumlu bilgilerden alıkoyacak şekilde bir takım meşguliyetlere girmektir. “Yine ilim talebesi, ilmin evvelinden, girişinden başlamalı ve bilemediğinde kendine zarar vermeyecek şeylerle uğraşmamalıdır. Çünkü bu uğraş onu bilinmesi gerekli olan bilgilerden alıkoyar. Zira her ilimde akli hataya sevk eden fuzulî şeyler ve onu meşgul eden bölümler vardır ki, insan bu fuzulî şeylere yönelirse, kendisini bilinmesi gereken daha mühim şeylerden alıkoyar.”²⁷⁶

Mâverdî’ye göre; ilim talebesinin -tahsilinde güçlük çektiği bir hakikati fuzulî sayarak- kendine mazeret aramaması gerekir. Böyle yapanlar ilmî gerçeklerden geri kalırlar.²⁷⁷ “İlmin kolayını tahsil edip güçlerini terk edenler, takip ettiği avın kaçmasına sinirlenerek, takibinden vazgeçip eli boş olarak avdan dönen avcıya benzerler. Çünkü her gördüğü av muhakkak kaçar. Bunun gibi her ilim, bilmeyene güç, bilene kolaydır. Zira ilmin manaları, şüphesiz onun maddî tercümanı olan bir kelimada bulunmaktadır. Kullanılan her kelam ise, işitilen bir lafız ve anlaşılan bir manayı kapsamaktadır. Demek oluyor ki, lafız, işitme duyusu ile idrak edilen bir kelimadır ve mana da kalp ile idrak edilip lafzın içinde bulunmaktadır.”²⁷⁸

Anlaşılan o ki, öğrenci kabiliyeti olduğu halde, başlangıçta kendisine zor geliyor diye ilim tahsilinden vazgeçmemelidir.

3.2.2.4.2 Hevâ ve Fikir Dağımlığı

Arzuların çokluğunun ve fikirlerin dağımlığının o insanı esir edeceğini belirten Mâverdî “Bir şeye bağlı olan gönül, mahpus olan rehin gibidir” sözüne dikkat çekmiştir.²⁷⁹ İnsanın motivesini bozan, “düşünen kalpler olarak”²⁸⁰ zihninin berrak bir şekilde çalışmasına mani olan fikir dağımlıklığına temas etmiştir. O’na göre insanlar,

---

²⁷⁵ Mâverdî, s. 61.

²⁷⁶ Mâverdî, s. 61.

²⁷⁷ Mâverdî, s. 62.

²⁷⁸ Mâverdî, s. 62.

²⁷⁹ Mâverdî, s. 61.

²⁸⁰ Hac, 22/46.

yapmayı arzuladıkları şeylere bağlanarak bir çeşit esaret yaşamaktadırlar. Ve yine insanlar, kafalarının almadığını ileri sürerek bir şeyler öğrenmekten kaçınmaktadırlar.

Ancak, fikir dağınıklığından ve gafletten kurtulabilen kimseler bilgiyle daha çabuk ünsiyet ederler. Mâverdî hikmet ehli kimselerin; düşünen kalp, ifade eden dil, tasvir eden anlatım gibi ilmin kaynaklarını üçe bağlamıştır. İnsan önce bir sözü kulağı, sonra kalbi ile idrak ettiğini söylemektedir. Manayı anlama külfetinden kurtulan insan manayı ezberleme ve istikrarlı olma zorluğu ile karşılaşır. Manalar dağınık halde olduğundan gafletle çabucak ziyan olabilecek bir durumdadır. Bunun için dinleyici manaları hıfzetsmeli ve bu manalarla ünsiyet hâsıl etmeli ara sıra hatırlamak suretiyle daha fazla kuvvetleneceğini bilmelidir. Çok müzakerede bulunan kimse, bildiğini unutmaz, bilmediklerini de kazanır. İlim ehli müzakereden vazgeçerse, bildiğini de unuttur. Müzakeresiz bir şekilde mezheplere ait kitapları sadece ezber yapmak, birçok insanda cehalet körlüğünü azaltması mümkün olamamıştır.²⁸¹

3.2.2.4.3 Sıkıntılara Maruz Kalma

İlim tahsiline engel olan sebeplerden biriside insanı daima taciz eden belalardır. İnsan bir takım kaygı ve tasaları varsa gaflet ve unutkanlığa duçar olur. Mensurü'l-hikem'de, "kaygı ve tasa hislerin kösteğidir" denilmiş, belagat sahipleri de "Rüştüne eren insanların daha çetin bir hayatla karşılaştıklarını" ifade etmişlerdir.²⁸²

3.2.2.4.4 Söz ve Mananın Anlaşılamaması

Sözün anlaşılmasının üç sebebi vardır:

1. Sözün manayı ifade edemediği durumlarda olur. Bu da ya konuşanın tutukluğundan veyahut meramını ifadedeki acizliğinden veyahut da konuşanın akıl ve anlayışının azlığındandır.

2. Manasız bir şeyi ifade etmek: Konuşanın hezeyanı ve gereğinden fazla konuşması veya muhatabını anlayışsız sanması sonucu manasız bir şey ifade edilene kadar söz uzayıp gitmesi şeklindedir.

---

²⁸¹ Mâverdî, s. 62.

²⁸² Mâverdî, s. 61.

3. Dinleyiciden kaynaklanan anlamama; dinleyicinin dinlediği konuyu anlayacak seviyesi de olmaması; mesela istilâhî bir mananın anlaşılabilmesi gibi.²⁸³

Konuşanın anlamadığı sözü muhatabının anlaması daha zordur. En zor olanı ise, konuşanın anlayış yetersizliğinden ötürü meramını anlatamaması ve manayı ifade edememesidir.²⁸⁴

Mâverdî'ye göre manaların anlaşılabilmesinin üç sebebi vardır:

1. Mananın müstakil oluşu: Eğer mana açık ise, ilk fikri harekette mana zorluk çıkarmadan anlaşılır. Gizli mana ise üzerinde fazla düşünmeye ve durmaya ihtiyaç duyulan manadır. Fikir çalıştırmakla alışkanlık hâsıl olur, güçlük kolaylaşır, uzaklık yakın olur.

2. Mukaddime olan mana: Mukaddime her ne kadar başkasıyla ilgili olduğundan müstakil mana gibi tek başına tasavvur olunursa anlaşılabilir. İkinci olarak mukaddime neticeye muhtaçtır. Bundan dolayı netice anlaşılmadan mukaddime de anlaşılabilir.

3. Dinleyicide bulunan sebepler: Zâtî sebepler: Dinleyicinin zâtından ileri gelen ve mananın tasavvurunun anlaşılmasına mani olan, dinleyicinin ahmaklığı ve zekâsının azlığıdır. Bu dermansız bir derttir. Bu derde müptela olanlar için sabretmek azar azar anlamaya çalışmaktan başka çare yoktur. Bu kimse azı anlamaya sabır ve sebat gösterirse başarılı olup arzusuna kavuşabilir. Dinleyicide bulunan bir diğer zâtî sebep manayı tasavvur edip, anladıktan sonra hıfzında tutamayıp unutmaktır. Bu tembellik ve ihmal sebebiyle, bir daha o manayı hatırlamamak ve mülâhaza edip düşünmemekten ileri gelir. Bu halin telafisi fazla okumak ve devamlı mütalaa etmek böylece gaflet uykusundan uyanmak suretiyle olur.²⁸⁵

Dinleyici üzerinde ârız olan harici sebeplerden ilki; dinleyicinin kendi açısından mana üzerine ârız olan şüphelere düşmesidir. Mananın tasavvuru ve hakikati idrak için o şüpheyi sual ve tetkik ederek gidermek gerekir. Dinleyicide ârız olan bir

---

²⁸³ Mâverdî, s. 63.

²⁸⁴ Mâverdî, s. 64.

²⁸⁵ Mâverdî, s. 67-68- 69.

diğer sebep, zihni mananın tasavvurundan saptıran birtakım fikirler ve vesveselerdir. Bu mâni emelleri yayılan, arzuları genişleyen kimselerde daha çoktur. Bu mâni, ârız olduğunda nefsi anlamaya zorlamak kalbi idrak tarafına sevk etmek mümkün olmaz. Kalbin itaatini kazanmak için mümkün merteye saptırıcı fikirleri ve engelleyici vesveseleri bertaraf etmeye çalışmak gerekir.²⁸⁶

3.2.2.4.5 Şöhret Arzusu

“Bazı insanlar kazanç sağlamak yahut şöhret kazanmak için ilimle meşgul olmak ister ve bu maksatla mücadele meselelerinden ve münazara yollarından belli başlı olanlara yönelir ve ihtilafli meseleleri tartışabilmek için, ittifakli meselelerden ziyade ihtilafli meselelerle ilgilenirler... Bunlar meclislerinde süslü püslü sözler söylemek ve ihtilafli meselelerde muhalifine karşı uygun deliller bulup onu ilzam etmek imkânını bulurlarsa, o rezaletlerini bir noksanlık olarak kabul etmiyorlar. Oysa bunlar, mezheplerle ilgili müptedinin bilip hallettiği meseleleri bilmezler. Böylece bunlar daima saptırıcı şarlatanlıklar ve yanıltıcı hatalar içinde bulunuyorlar.”²⁸⁷

Netice itibariyle bu bölümde, Mâverdî'nin sevgi ve adalet kanununa yapmış olduğu vurgu ele alınmıştır. Din, nesep, sıhriyet, iyilik, sevgi gibi unsurların ferdî, ailevî ve toplumsal ülfet ve kaynaşmayı nasıl sağladığı konu edilmiştir. Ona göre bu unsurlar; ferdî, ailevî ve toplumsal ülfeti sağlaması doğrultusunda kullanılmalıdır. Adalet ve güven duygusu ise, toplumsal düzenin ve asayişin sürekliliğini sağlayıcı birer rükün görevi görmektedirler. Günümüzde bu unsurların; çağın getirdiği maddî problemler, israf, teknolojik iletişim ve eğlence araçlarına tutkunluk ve bunlara ilaveten materyalist ve bireyci tutumlar yüzünden kıymet hükümlerini yitirdiği görülmektedir. Bu gidişatı önleme adına; ferdî, ailevî ve topluma yönelik sosyal projelerin hayata geçirilmesinin önemi her geçen gün daha fazla arttığı söylenebilir.

Yine bu bölümde, Mâverdî'nin akıl-hevâ mücadelesini ve bu mücadelede dinî bilginin fonksiyonunu nasıl ifade ettiği ele alınmıştır. Buna binaen din eğitiminde akıl, bireyin sorumluluğunun temelinde yer aldığı görülmektedir. Fakat akıl, iyiye ve fazilete yönlendirici gücü kendinde her zaman bulamaz. Çünkü hevâ ile mücadele içinde olması

---

²⁸⁶ Mâverdî, s. 72.

²⁸⁷ Mâverdî, s. 58.

onu olumsuz duygu ve hislerle mücadele etmesini gerektirir. Burada akli destekleyen ilahi bilgi ve bu bilgiyle beraber kalpte hâsıl olacak iman kuvvetine ihtiyaç duyulur. Günümüzde nefse ait arzu ve heveslerin akli kontrolü altına alması, böylece aklin bilgiyi ve doğruyu göremez hale gelmesi bilinen bir gerçektir. Bu gerçek göz ardı edilerek başarılı bir din eğitiminin gerçekleşmesi ve ahlakî karakterin yerleşmesi zor gözükmemektedir.

Mâverdî'nin ahlak anlayışının ilkelerini ve değerler sistemini ana hatlarıyla ele alındıktan sonra gelecek bölümde; Mâverdî'nin, şahsiyetin manevî oluşumunu nasıl kurguladığı konu edilecektir.

4. MÂVERDÎ'NİN ŞAHSİYET ANLAYIŞI VE AHLAK EĞİTİMİ

4.1 Şahsiyet Oluşumunda Temel Değerlerin Eğitimi

Bu konu başlığı altında, ahlak eğitiminde insanın temel unsurları olan akıl ve nefsin şahsiyet açısından önemine değinilecektir.

4.1.1 Aklın Eğitimi ve Şahsiyet

Mâverdî "... Eğer akıl terbiye ve eğitime muhtaç olmasaydı, peygamberler akıllarıyla yetinip ilahî vahiy ile terbiye almaya muhtaç olmazlardı."²⁸⁸ diyerek aklın eğitiminin önemini vurgulamıştır. Bundan dolayı "İslam eğitimi, zihni eğitirken düşünme yeteneğini harekete geçirir. Allah düşünce faaliyetinin nasıl çalışacağını bize Kur'an'da"²⁸⁹ göstererek aklın ve düşüncenin eğitime olan ihtiyacını açıkça ortaya koymaktadır.

Mâverdî aklın eğitimiyle ilgili Hz. Peygamber'in Uveymir (r.a.) yaptığı nasihati örnek göstermiştir. Hz. Peygamber, "*Ey Uveymir aklını geliştir ki Rabbine daha çok yakınlık kazanasın buyurunca Uveymir Anam babam sana feda olsun ya Rasûlallah aklımı nasıl geliştireyim? diye sormuş, Rasûlullah: 'Allah'ın haram kıldığı şeylerden sakın ve Allah'ın farz kıldığı şeyleri yerine getir ki, gerçek akıl sahibi olasın. Sonra nafîle olan salih ameller işle ki, dünyada aklın ve Rabbi'ne yakınlığın artsın ve onunla aziz olasın'*"²⁹⁰ buyurmuştur.

Hız. Peygamber'in Uveymir (r.a)'e, aklını Rabbine yaklaşma konusunda kullanmasını tavsiye etmesi, dinin asıl hedeflerinden kabul edilen dinî hayatı koruma şuurunu kazandırmaya dair bir tavsiye olduğunu göstermektedir. Akıl bu istikamette ne kadar sarf edilirse değer ve kıymeti o nispette artacak ve aklın eğitimi gerçekleşebilecektir. Bu aklın, Hz. Peygamber'in hadisin metninde geçen "âkil" olarak isimlendirdiği gerçek akıl olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir akıl aynı zamanda dünyanın fani yüzünden kurtulmuş, uhrevî merkezli bir akıl olduğu söylenebilir.

---

²⁸⁸ Mâverdî, s. 367.

²⁸⁹ Bayraklı, İslam'da Eğitim, s. 210.

²⁹⁰ Tirmizi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasan Hakim et-Tirmizi, *Nevâdirü'l-usûl fi ma'rifeti ehâdisi'r-Resûl*, thk., Mustafa Abdülkadir Ata, 1992, c. II, s. 358.

Kur'an-ı Kerim'de ise, aklın işlev ve görevlerine dair konuları ifade eden ayetlerin akla görevlerini hatırlatmak suretiyle aklın eğitimini hedeflediği söylenebilir. Buradan anlaşılmaktadır ki, aklın varlığı mutlak manada bir şey ifade etmemekte aynı zamanda onun işlev ve görevlerini yerine getirmesi emredilmektedir.

Örneğin düşünme işlevi bir görevdir. “İslâm’a göre düşünme faaliyeti iki bilinenden hareket ederek üçüncü bilinene ulaşmaktır. Daha doğrusu, iki bilinen bir bilinmeyen vardır. İki bilinmeyenden hareket ederek, bilinmeyi ortaya çıkararak onu da üçüncü bilinen haline getirmektedir. Bu müşahhas (somut) tan mücerrede (soyut); yahut, mücerretten müşahhasa gitmek yolu ile gerçekleşebilir. Böylece akıl hakikat bilgisine ulaşmaya çalışır. Aklın bu düşünme faaliyetiyle Allah (c.c.) akla bir görev yüklemiştir. “ Deney, gözlem, haber ve gerçeğin, ilham ve aydınlanma yoluyla elde edilmesi gibi, akıl yoluyla da elde edilmesi mümkündür. Bu bilgi yolları, hiyerarşik bir mertebeden çok, hakikatin bilgisini elde etme çabalarında, biri diğerini içine alan iç içe dairelere benzer. Belki göz ve kulak yoluyla yapılan gözlem ve deney en geniş dairenin sınırlarına atılan ilk adımdır. Bunu aklın alanı izler.”²⁹¹ Kur'an'da aklın kullanılmasına yönelik emirler aklın işlevlerini harekete geçirici ve eğitici bir rol oynadığı söylenebilir.

“Neden ile sonuç, eser ile eser sahibi arasındaki ilgiyi, nedenselliği ifade eder. Eser'den müessire gidilebileceği gibi, aksine bir yolla müessirden esere veya iki eser arasındaki temel ilişkinin kavranmasına da gidilebilir. Sonuçta akıl duyulabilir olandan duyulamaz olanın varlığını keşfeder. Bu kuşkusuz bir intikal olayı ile gerçekleşebilir ve çok çeşitli türevleri vardır ki, bunların her birinin akıl ile ilgili bağlantıları önemlidir: Teemmül, tefekkür, tezekkür, tefakkuh, şuur vb...”²⁹²

Aklın bu tefekkür, tezekkür v.b. işlevleri neticesinde, onun adeta bir iz düşümü olan kalbe de bir takım manaların intikaline sebep olduğu söylenebilir. Akılda oluşan bu tecrübe, müktesep aklın olgunlaşması ve eğitimi demektir.

Aklın, Âkil hale gelebilmesi için ilahî desteğe de ihtiyaç duyduğu unutulmamalıdır. “Hakîkatin idraki ancak akılla birlikte ilahî nurla ve semavî teyit ile olur. Âlimlerden biri şöyle demiştir: Akıl, şimdiki halde elem veren akıbeti ise faydalı

---

²⁹¹ Bolay, s. 238-242.

²⁹² Bolay, s. 238-242.

olana meyleder. Hevâ ise bunun zıttına yani şimdiki halde lezzet veren akıbeti ise vahim olana meyleder. İkisi çelişirler, müfekkire ve müdebbireye müracaat ederler. Allah-ü Teâlâ'nın 'nur' u aklın yardımına koşar. Şeytan ve onun arkadaşları hevânın yardımına koşar; ikisi arasında savaş başlar. Müdebbire kuvveti Şeytanın ve onun dostlarının yanında yer alırsa Nur'u Haktan zühul etmiş ve sonuçtaki faydayı göremez olmuş, peşin lezzet onu aldatmış olur. Allah'tan ve dostlarından yana ise O'nun nuru ile hidayeti bulmuş olur.”²⁹³ Böylece akıl hakikatleri anlamaya daha müheyya bir akıl haline gelir. Bu ise, eğitimde hazır bulunuşluluk hali olarak ifade edilmektedir.

Şahsiyetin tekâmülünde birinci fonksiyona sahip akli ilk muhatap kabul ettikten sonra insanın manevi oluşumunun diğer unsurları da ilave edilmelidir. Kalp ve ruh ihzaslarının manevî durumu da şahsiyetin kemale ermesi açısından önem arz etmektedir. “Din Eğitiminde yüksek duyguların kazanılmasında önemli yeri olan ince duyguların elde edilmesi, geniş ölçüde iyi davranışlar sonucu oluşan kalbin kazandığı durumlara bağlı”²⁹⁴ olduğu bilinmektedir.

İnsandaki edep meziyeti bahsinde Mâverdî; ahlakın, “aklın tabîi idrakiyle ve iyiliğe olan tabîi meyline havale etmekle hâsıl olmaz”²⁹⁵ diyerek aklın tek başına yeterli olamayacağını “mutlaka haricî terbiye ve eğitime ihtiyaç”²⁹⁶ duyacağını belirterek aklın serbest bırakılmayacağına işaret etmiştir.

İlim ve akıl sahibi olmanın mutluluk sebebi olduğunu ifade eden Mâverdî, şöyle demiştir: “Üstelik ilim ve akıl, az mal sıkıntılı hal ile beraber olsalar da saadet ve bahtiyarlıktır. Cehalet ve ahmaklık da çok mal ve geniş imkân ile beraber bulunsalar da mahrumiyet ve bahtsızlıktır”²⁹⁷

Hayır ve dindarlığın aklın gereklerinden olduğunu ifade eden Mâverdî, şer işleyen kimselere üstün akıl sahibi denilemeyeceğini belki fikir ve düşünce sahibi denilebileceğini belirterek “akıllı, Allah'ın emir ve yasağını düşünen kimsedir”²⁹⁸ sözünü nakletmiştir. Bir hadislerinde Peygamberimiz (s.a.v.) akıl yerine keyyis

²⁹³ Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi s. 175.

²⁹⁴ Çamdibi, Güzel Ahlak ve İnsan İlişkileri, s. 90.

²⁹⁵ Mâverdî, s. 367.

²⁹⁶ Mâverdî, s. 367.

²⁹⁷ Mâverdî, s. 52.

²⁹⁸ Mâverdî, s. 17.

kelimesini kullanmış yukarıdaki ifadeleri doğrulayıcı nitelikte keyyisi; nefsinin kontrolünü eline alıp ölümden sonrası için hazırlık yapan kimse olarak vasıflandırmıştır.

Akıl kuvvetinin şahsiyeti itidal ve dengeye getirmesinin gerekli terbiye ve ıslah faaliyetlerinden sonra mümkün olduğu söylenebilir. Akıl kuvvetinin ıslah ve terbiye görmüş şekli, ilim ve hikmet; ilahi nurla teyit olunmuş hali ise basiret adını almaktadır. Gazzalî'ye göre ise akıl önemli olmakla birlikte asıl itimat edilmesi gereken hikmet ve basirettir.²⁹⁹

4.1.2 Nefsin Eğitimi ve Şahsiyet

Mâverdî, nefis eğitimini şahsiyet eğitimi anlamında nitelendirmiştir. Nefis yaratılışın başlangıcında henüz işlenmemiş ve geliştirilmemiş bir takım huy ve ahlak esaslarını kendisinde taşımaktadır. Yaratılışın başlangıcında var olan bu hususiyetler içinde tabii olarak edep kanunlarına muvafık olanlar bulunmakla birlikte bunların eğitime ve geliştirilmeye ihtiyacı vardır. Çünkü o güzel ahlak ve huylar karşısında hevâ ve şehvet gibi birtakım zıtları da mevcuttur. Eğer güzel ahlakın tabii olarak iyiliğe meyyal olmasına yahut aklın idrakine güvenilerek iyileştirme eğitiminden gaflet edilirse edep ve ahlakî meziyetten mahrumiyete düşülür.³⁰⁰ Şahsiyet gelişiminin temelde var olan fitri yatkınlık üzere devam ettirilmesi olarak anlayabileceğimiz bu zaruri eğitim ihmal edilmemelidir.

Şahsiyet eğitime, onu fenalıklardan korumayla başlanması birinci planda önemlidir. Mâverdî şöyle der, “Ben hayatıma yemin ederim ki, nefsi kötülüklerden korumak fazîletlerin temelidir.”³⁰¹ O, nefsin kötülüklerden korunmasını önemli bir insanî değer olarak görmektedir. İnsan ilim yoluyla bir fazilet kazansa da bu fazilete güvenerek nefsinin kötülüklerden korumayı ihmal ederse insanlar onu müptezellikle tanır. Müptezelliğin o insandan alıp götürdüğüne, ilimle elde ettiği fazilet kâfi gelmez. Çünkü rezalet, faziletten daha meşhur olarak yaygınlaşır.³⁰²

İnsanın hatalarını görmesi, nefsinin tanıması, karakterini fark edebilmesi önemli bir kazanımdır. “İnsanın kötülükleri ve zaafı şuuraltına itildiğinden bu bilgilere

²⁹⁹Çamdibi, s. 57, 58.

³⁰⁰Mâverdî, s. 367.

³⁰¹Mâverdî, s. 43.

³⁰²Mâverdî, s. 43.

ulaşmak, şahsiyetin denge ve düzenlemesine, ferdin kendine has özelliklerinin gerçekleştirilmesine ve kendini aşmağa bağlıdır... Kendini tanıma devam eden bir süreçtir. Kendini tanımayan bir kimseyse gerçek duygularının farkında olmaz.”³⁰³ Kendini tanıma kendini de aşmaya, yüksek duygu ve yüksek hasletlere yönelme gayretine katkı sağlayabilir.

Yüksek duygular, ruhu derinden sararak şahsiyete hakim olursa fizyolojik ve sosyolojik ihtiyaçların üstüne çıkar. Yüksek duygular şuuraltının en derin kısmıyla alâkalı bulunduğundan bunların şahsiyete hâkimiyeti çok üstündür. Yüksek duygular, dinî ahlakî ve estetik duygulardır. Bu duyguların derinleşmesi sevgi ve muhabbet şekline gelmesiyle şuuraltının en derin tabakalarıyla alâka kurulabilir.³⁰⁴ Şuuraltı ile kurulan alâka en kalıcı ve tesirli alâkayı oluşturduğu söylenebilir. Bu alâkanın şahsiyet gelişimine kuvvetli bir katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Şahsiyet eğitimi nefsin şerefli ve izzetli bir olgunluğa ulaştırılması çabasıdır denilebilir. Yaratılışın özü itibarıyla “ahsen-i takvim”³⁰⁵ e liyakati bulunan şahsiyeti, bu takdire liyakatini sağlama ve şahsiyetin yüceltilmesine katkıda bulunma din eğitiminin bir görevi olduğu söylenebilir.

Mâverdî nefsi serbest bırakmanın aksine onun eğitimini zarurî görmektedir.³⁰⁶ İnsanda birbirinin zıtları bulunan iyi ve kötü ahlak örneklerini “Nefsin Edebi” bölümünde altı fasıl halinde ele alarak bu konuya değinmiştir. Kibir ve gururdan sakınmak, güzel ahlak ve hayâ sahibi olmak, yumuşak huylu olup öfkeden uzak durmak, yalancılıktan sakınıp doğru olmak, kıskançlıktan uzak durup gıpta sahibi olmak şeklinde ele aldığı ahlak konularına vurgu yapmış, Ayrıca sekiz kısımda da adab-ı muaşeret dediği konulara değinmiştir.³⁰⁷

Bu konuda Mâverdî, nefsin eğitime duyulan bu ihtiyacı gidermek için, onu dünyanın terkine alıştırmak gerekliliğini ifade etmiştir. O, bu eğitim ihtiyacının hissedilmesi ve dengeli bir dünya hayatı sürdürülmesi için, birinin diğerine basamak

---

³⁰³ Çamdibi, s. 137.

³⁰⁴ Çamdibi, s. 118.

³⁰⁵ Tîn, 95/4.

³⁰⁶ Mâverdî, s. 367.

³⁰⁷ Mâverdî, s. 376-444.

olduğu üç merhaleyi tavsiye eder. Birincisi; dünyayı kazanma sevgisini kalpten çıkararak dünyanın fitnesine karşı emin davranmamak³⁰⁸, ikincisi; dünyada elde edilen mal ve imkânların aslına rücû edeceğine nefsini inandırmak³⁰⁹ ve üçüncüsünü ise; ecel ve ölümün keyfiyetini nefse açıklayarak, uzun emelin meydana getireceği gafletten kurtarmak³¹⁰ olarak açıklamıştır.

Üçüncü merhaleyi de geçen bir kimsede üç haslet görülür; birincisi insanı helake götüren müthiş bir düşman sayılan emelden kurtulmuş olur. İkincisi, müteyakkız bir insan olarak kalan ömrünü hayırlı işlere sarf etmeğe başlar, çünkü ömrünü az gören insanın ameli güzel olur. Üçüncüsü, çaresi bulunmayan ölüm o kimsenin gözünde kolay görülür.³¹¹

Gazzalî de, insanda şehvet ve dünya sevgisinin varlığından dolayı, eğitim faaliyetlerinin başarılı olamayacağını öne sürerek bu ihtiyacı görmezden gelenlere karşı şöyle demektedir; “Âdemoğlu yaşadığı müddetçe şehvet, gazap, dünya sevgisi ve benzeri diğer kötü huylardan ayrılamaz. Bunun için terbiye boşadır derler. Bu görüş galattır. Bir tâife buna kapılmıştır. Bunlar sanıyorlar ki mücahede, bu sıfatları tamamen kökünden söküp atmak ve yok etmek içindir. Aldanmışlardır, zaten öyle olamaz. Zîra şehvet, bir fayda için yaratılmıştır, insan fitratında zarûridir. Şayet insanın yemek iştihası kesilse hemen ölür. Münasebet arzusu yok olsa, nesli tükenir. Gazap tamamen yok olsa, insan gelecek tehlikelere karşı kendisini koruyamaz hale gelir ve helak olurdu.”³¹²

Nefsin eğitiminin zarurî olması, hedeflenen ahlakî değerlerin davranışlarda yerleşmesi açısından önemlidir. “Eğitimsiz ahlak düşünülemez. Bir şeyin öğrenilip öğrenilmediği çoğu zaman, onun davranışlarla gösterilip gösterilemediğine bağlıdır.”³¹³

4.1.3 Bilgi ve Ahlak Eğitimi

Ahlak eğitiminde bilginin akıldan sonra en önemli kazanım olduğu bilinmektedir. İlim sahibi olma insana şeref ve fazilet kazandırır. Mâverdî, bilginin ve

³⁰⁸ Mâverdî, s. 155.

³⁰⁹ Mâverdî, s. 164.

³¹⁰ Mâverdî, s. 171.

³¹¹ Mâverdî, s. 175.

³¹² Gazzalî, c. III, s. 131.

³¹³ Bayraklı, s. 43.

bilgi sahibinin değerini ifade eden, “(Resûlüm!) De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”³¹⁴ ve “Fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir.”³¹⁵ ayetlerini zikretmiş, Hz. Peygamber’e âlim ile âbidin hangisinin daha üstün olduğu sorulması üzerine cevaben “Âlimin âbide üstünlüğü, benim sizin en aşağınıza olan üstünlüğüm gibidir”³¹⁶ buyurduğunu söylemiştir.

Mâverdî, ilim sahibi nefsinin günahlardan hakkıyla korur ve şer’an üzerine lazım olanı devamlı yerine getirirse ilmin faziletine ve iffet izzetine kavuşacağını, böylece faziletleriyle layık olduğu mertebeyi bulacağını söylemiştir.³¹⁷ Mâverdî, bu mertebeye yönelik; “Âlimler peygamberlerin varisleridir”³¹⁸ ve “Peygamberlerin âlimler üzerine iki derece, âlimlerin de şehitler üzerine bir derece fazileti vardır”³¹⁹ hadislerini dayanak göstermiştir.

Bilginin ahlakî fazilet ve meziyetler açısından kazanımlarının çok kıymetli olduğu ahlak eğitiminde önemli role sahip olduğu anlaşılıyor. Ahlak eğitimi açısından bilgiyi kazanmanın yaşı yoktur. Mâverdî, kişinin küçüklüğündeki ihmalden utanarak ilim öğrenmekten imtina etmemesi gerektiği bunun cehaletin hilelerinden ve tembelliğin desiselerinden olduğunu söylemiştir. Kişinin cahil bir ihtiyar olmaktansa devamlı öğrenen bir ihtiyar olmasının daha iyi olduğunu ifade etmiş, bir filozofun pir-i fâniye: Ey kişi, ömrünün sonunda ömrünün evvelinden daha faziletli olmaktan utanıyor musun? dediğini nakleder.³²⁰ Yetişkinlerin cehaletlerini izale edebilecek ve onlara ilim ve fazilet kazandırarak meziyet sahibi yapacak bu gayretten utanma, tembellik gibi sâiklerle uzak durmamaları gerekir. Çünkü yetişkinlerin fazilet ve kemâlâta gençlerden daha az muhtaç oldukları söylenemez.

---

³¹⁴ Zümer, 39/9.

³¹⁵ Ankebût, 29/43.

³¹⁶ Tirmizî, İlim, 19, Dârimî, İlim, 14. Dârimî’deki rivayetin sonunda, Hz. Peygamber’in, “kullarından ancak âlimler, Allah’tan hakkıyla korkar” âyetini okuduğu ilavesi vardır. Fâtır, 35/28.

³¹⁷ Mâverdî, s. 44.

³¹⁸ Ebû Dâvûd, İlim, 1; Tirmizî, İlim, 19(Kaynakçaya koy); Dârimî, İlim, 17. Ayrıca hadisin farklı varyantları için bkz. Buhârî, İlim, 10, Ebû Nâiym, **Hilyetu’l-evliyâ**, c. X, s. 70.

³¹⁹ Nebil Sa’deddin Cerrar, **el-İmâ’ ila Zevâidi’l-Emâlî ve’l-Eczâ’**, Riyad: Dâru Edvai’s-Selef, 2007/1428, c. VI, s. 381. (Eserde 475 sıra no ile bulunan Ebî Hureyre ed-Devsî’nin Müsned’inden naklen. bkz. Müsnedü Ebî Hureyre ed-Devsî, Edeb, 5860 no’lu hadîs)

³²⁰ Mâverdî, s. 47.

4.1.4 Ahlak Eğitiminin Edebi

Mâverdî, ahlak eğitiminin edebini genel olarak iki ana yönden ele almıştır. İnsana küçükken ana babasının vermesi gereken eğitimin niteliği ile insanlar büyüyüp geliştikten sonra kendi kendilerini yetiştirme yolunda gerekli olan eğitimin niteliği. Bunlar Mâverdî'ye göre eğitimin adabından sayılır.³²¹

Ana babaya ait eğitim, çocuklarına küçük yaşlarda edep prensiplerini telkin etmeleridir. Bu telkinlerle büyüyen çocuk bu prensiplere alışır ve kolaylıkla yapar hale gelir. Böylece bu edep prensiplerine ünsiyet sağlanmış olur. Çocuk bu telkinlerle büyümeye devam ederse bunlar kendisinde huy ve tabiat haline gelir. Aksi olursa büyüdüğünde bu prensiplerin yerleşmesi çok zor olacaktır.³²² Gazzalî' de çocukların eğitiminin özenle üzerinde durulması gereken bir konu olduğunu söylemiştir. Çocukken verilecek eğitimin daha kolay kabul edileceğini vurgulamaktadır. “Çocukların riyazet yolu, üzerinde ehemmiyetle durulması gereken işlerden biridir. Çocuk anne ve babasının yanında ilahî bir emanettir. Onun kalbi, sâfi bir cevherdir. Her türlü nakış ve suretten boş, nakşedilen her şeyi kabule müstait, kendisine müteveccih her şeye meyl eder vaziyettedir.”³²³

Telkinlerin huy ve tabiat haline gelmesini ise Gazzalî şöyle ifade etmiştir; iyi ahlak, bazen fitrat ve tabiatıyla, bazen iyi işleri îtiyat haline getirmekle ve bazen iyi adamların iyi işlerini görüp onlarla düşüp kalkmakla elde edilir. Çünkü onlar iyi arkadaşlar ve salih kardeşlerdir. Sohbet sârî, tabiat sârıktır (alıcıdır). İnsan tabiatı arkadaşının hem iyiliğini, hem de kötülüğünü alır. Onun için iyilerle sohbet de ahlaki düzeltmeye vesiledir.³²⁴

İnsan büyüdüktan sonra ise kendisine gerekli olan adap; örf ve âdet adabı ile eğitim ve ıslah adabıdır. Örf ve âdet edebi akıllı kimselerin, ittifakla benimsedikleri, edep ehlinin ittifakla güzel gördükleri fikir, söz, hal ve hareketleri taklit etmektir. Eğitim ve ıslah edebini bilmek ise aklın aksini caiz görmediği, akıl sahiplerinin bile salah ve fesadında ihtilafı caiz görmediği bir takım adaptür. Bu adap, Allah tarafından

---

³²¹ Mâverdî, s. 370.

³²² Mâverdî, s. 370.

³²³ Gazzalî, c. III, s. 165.

³²⁴ Gazzalî, c. III, s. 139.

nefse gösterildiği “*nefse iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki*”³²⁵ ayeti ile de sabittir. Eğitim ve ıslah adabının birinci prensibi, nefsin şehvî arzularına hüsn-ü zanda bulunmamaktır. Çünkü nefis, ahlakî rezaletleri perde altında gizleyerek kendini faziletli gösterir.³²⁶

Ahlak eğitiminin edebi, ahlak eğitiminin kaide ve usüllerine riayet demektir. Mâverdî, eğitim ve ıslahın âdabına vurgu yapmıştır. O’nun bu tespitine göre küçüklerin ve yetişkinlerin dinî ve ahlakî değerleri kazanmaları yaşlarına göre farklılık göstermektedir.

Özetle çocuklarda, huy ve tabiat haline gelinceye kadar telkine devam edilmeli, böylece dinî konulara ünsiyet sağlanmalıdır. Yetişkinler ise, kendilerinden yüksek fazilet sahibi insanların uygun gördüğü söz, hal ve tavırlara uyum sağlamağa çalışmalı, bir nevi onları taklit ederek adabı kazanmaya çalışmalıdır.

4.2 Şahsiyetin Gelişiminde İbadet

4.2.1 Namaz

İbadetler içerisinde namazın ayrı ve öncelikli bir yeri vardır. Namazın manasında hudu’ ve yalvarmak vardır. Hudu’ korkudan, yalvarmak ise ümitten ileri gelir.³²⁷ Peş peşe birbirini takip eden vakitler Allah’a karşı sürekli hudu’ ve ilticaya vesile olur. Bu da korku ve ümidin sürekliliği demektir. İnsanın eğitiminde Allah’la olan bu alâka ahlaken güzellik ve salahını sağlar.³²⁸

Buradan anlaşılmaktadır ki, mü’mindeki havf ve recâ gelgitleri denen bu kalbî şuura ancak namaz sayesinde ulaşılabilir. Şahsiyetin yaşabileceği en kıymetli alâka namaz esnasında olabilmektedir. Namaz için; şahsiyeti ıslah ederek yücelten, ümitlerin ve korkuların birbiri ardınca devam ettiği hakiki bir arınma ortamı denebilir.

---

³²⁵ Şems, 91/8.

³²⁶ Mâverdî, s. 372.

³²⁷ Mâverdî, s. 123.

³²⁸ Mâverdî, s. 122.

4.2.2 Oruç

Orucun bedene yönelik etkisiyle açlığa mübtelâ insanların hali daha iyi anlaşılır. İnsan, merhamet duygusuyla onlara yedirmeye çalışır. Diğer yandan oruç, nefse galip olan şehvetin kırılmasını, nefsin hakirliğini ve zilletini hissetmesini sağlar.³²⁹

Yeme-içme gibi beşerî ihtiyaçlar, insanın Allah karşısında zilletine bir delil teşkil eder. Konuyla ilgili olarak Mâverdî, Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın örneğini vererek, "*Meryem oğlu Mesîh ancak bir rasûldür. Ondan öncede (birçok) resuller gelip geçmiştir. Anası da çok doğru bir kadındır. Her ikisi de yemek yerlerdi.*"³³⁰ ayetindeki Hz. Meryem'le Hz. İsa'nın yemeğe duydukları ihtiyacın belirtilmesi konusunu, insanî bir acizliğin Allah tarafından hatırlatılması olarak değerlendirmiştir.³³¹ Allah açısından noksanlık sayılacak yemeye muhtaç olmak, ancak insanlar açısından kabul edilebilir. Oruç, insana bu noksanlığını hissettirerek yaratıcısına karşı zilletle boyun eğmesini hatırlatır.

Ahlâk eğitimi açısından insanın ince duygulara sahip olması önemli bir ihtiyaçtır.³³² Mâverdî'nin öne sürdüğü merhamet duygusunun, din eğitimi için gerekli sayılan ince duygulardan olduğu söylenebilir. Bu ince duygunun, şahsiyetin bir vasfı haline gelmesi ve şahsiyetle bütünleşmesinde oruç ibadetinin önemli bir yeri olduğu söylenebilir.

4.2.3 Zekât

Zekât, toplumun düşkünlerine yardım ve ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacını karşılamaktır. Bu sayede fertler arasında buğz, düşmanlık ve ilgisizlik kalkar. Onun yerine sevgi ve kardeşlik hâkim olur. Fakirlerin zenginler üzerindeki ümitleri kesilir ve de ihtiyaçları kuvvetlenirse fakirlerle zenginler arasında buğz başlar, haset şiddetlenir. Fakir ve zenginler arasında sila-i rahim kesilir. Nefisler ve mallar tehlikeye girer.³³³

---

³²⁹ Mâverdî, s. 123.

³³⁰ Maide, 5/75.

³³¹ Mâverdî, s. 123.

³³² Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi, s. 54.

³³³ Mâverdî, s. 124.

Diğer ibadetlerde olduğu gibi zekâta da kendine has hikmet ve faydaları mevcuttur. Bu fayda, insan şahsiyetini cömertliğe alıştırmak ve bu melekeyi ona kazandırarak cimrilikten kurtarmaktır.³³⁴

4.2.4 Hac

Mâverdî hac ibadetini, şahsiyetin tezkiyesi açısından önemli bulmakta ve hac ibadetinin bazı hikmetlerine değinmektedir. Hac, mahşeri hatırlatmakla beraber; aziz, zelil, muti', asi herkesin ortak bir talepte, mağfired ve arınma talebinde buluşmaları olarak anlaşılmalıdır. Diğer yandan Allah (c.c.), İslam dininin şarkı ve garbı aydınlatan nurunu kendi kudreti sayesinde nasıl parlattığını ve yeryüzüne nasıl hâkim kıldığını, itaat ehlinin azîz, peygamberinin yardıma nâil oluşunu, diğerlerinin imhâ edilmesini; Mekke, Harem-i Şerif ve Medine'yi göstermek suretiyle ihtar ettiğini anlatmaktadır. Yine Allah (c.c.), hac sıkıntılarını, emre itaat adına geçici olarak çekenlerin, memleketlerine döndüklerinde ikamet nimetini hatırlayarak şükür duygularını kazanmalarını istemektedir.³³⁵

Netice itibariyle, şahsiyetin gelişimini çok yönden besleyici olan ibadetlerin şahsa bakan yönleriyle birlikte toplumsal eğitimi de gerçekleştirdiği söylenebilir. Namazın korku ve ümit dengesiyle bir manevi arınma sağlaması, orucun Yaratıcı karşısında acizliği insana tam manasıyla idrak ettirmesi ve merhamet duygusunu kazandırması, zekâtın cömertlik duygusu ile beraber sınıf farkını ortadan kaldırarak toplumsal kaynaşmayı sağlaması, haccın mahşerin provasını yaptırması ve insanlara İslam'ın yüceliğini göstermesi gibi hikmetleri içerdiğini söyleyebiliriz.

Şahsiyet eğitimi açısından ibadetlerin saflaşma, temizlenme ve yücelmenin yegâne unsuru olduğu söylenebilir. Fakat aynı zamanda ifa edilen ibadetlerdeki rıza-i İlâhiye'ye uygunlukta o derece manevî yükselmeyi arttıracığı unutulmamalıdır. "İnsanın yeniden yükselmesi için temizlenmesi ve yücelmesi gerekir. Allah'a kulluk (ibadet) şahsiyetin yücelmesinde en önemli unsurlardır. Ancak ibadet de marifet, iman, ihlas, doğruluk, temizlik, niyetin ıslahı v.s. gibi şartlardan sonra ancak makbul olur; bir değer taşır ve kulu yüceltebilir. Yoksa âdet ve alışkanlık eseri ne söylediğini bilmeden,

---

³³⁴ Mâverdî, s. 125.

³³⁵ Mâverdî, s. 126.

huzur ve huşudan mahrum ibadetlerle ve riya, gösteriş için yapılan amellerle tasfiye ve yücelme mümkün değildir.”³³⁶

Mâverdî, hakkında nehiy bulunan dinî görevlere de değinmiştir: Birincisi, nefislerin meylettği ve hayvanî şehvetlerin arzu ettiği zina, içki içmek gibi yasaklardır. Bu yasakları Allah (c.c) iki türlü müeyyideye bağlamıştır. Bunlar cüret edenlere caydırıcı olarak koyduğu dünyevî cezalar ile takva ehlinin işittiğinde vazgeçmesi için koyduğu uhrevî cezalardır. İkinci tür yasaklar insan nefsinin nefret ettiği, arzu edilmeyecek çirkin şeylerin kullanılması, leş ve pislik yenilmesi, zehir içilmesi gibi insan tabiatının vazgeçmesinin kolay olduğu yasaklardır. Bunlarla alakalı yalnız ahiret azabıyla yetinilmiştir.³³⁷

Dinin üzerine bina edildiği temel ibadetler, bireyde manevî yücelmeyi sağlarken, öte yandan yasaklarla ve bu yasaklara getirilen müeyyidelerle bu manevî yapının korumaya alınması amaçlandığı söylenebilir. Günümüzde toplumsal her türlü manevî buhran ve çöküşlerde bu iki konudaki eksiklik göze çarpmaktadır. Din eğitiminin sahasına giren bu problemin çözümü adına, yaygın ve örgün eğitim kurumlarında kapsamlı programlar ele alınmalıdır.

4.3 Şahsiyet Bütünlüğünün Göstergeleri

Şahsiyeti oluşturan manevi unsurların bir bütün olarak çalışması, bu unsurların yüksek erdemlere riayetiyle ilgili olduğu söylenebilir. Burada Mâverdî'nin ısrarla üzerinde durduğu bu yüksek şahsiyet değerlerine vurgu yapılacaktır.

4.3.1 Doğruluk

Şahsiyetin yüksek erdemlerinden birisi de hiç şüphesiz doğruluktur. Mâverdî, doğruluğun önemiyle ilgili iki ayeti vurguladığı görülmektedir. “...*Sonra da dua edelim de Allah'tan yalancılar üzerine lânet dileyelim.*”³³⁸ “Allah'ın ayetlerine inanmayanlar, ancak yalan uydurur...”³³⁹ Konu ile ilgili Hz. Peygamber de: “*Sana şüphe veren şeyleri bırak da şüphesiz şeyleri al. Yalan şüphe verir. Doğruluk ise huzur ve itminan verir.*”³⁴⁰

³³⁶ Camdibi, Güzel Ahlak ve İnsan İlişkileri, s. 43,44.

³³⁷ Mâverdî, s. 129- 130.

³³⁸ Âl-i İmrân, 3/61.

³³⁹ Nahl, 16/105.

³⁴⁰ Ebû Naiym, Hilyetu'l-evliyâ, c. V, s. 352, c. VIII, s. 264, c. IX, s. 13; el-Mevsili, c. XII, s. 132, c. XIII, s. 476.

buyurur. Mâverdî, doğrulukla ilgili, “ Bilerek hakkı bâtil ile karıştırmayın, hakkı gizlemeyin”³⁴¹ ayetini İbni Abbas (ö. 687)’ın yaklaşımını örnek vererek, doğruya yalan karıştırmayınız anlamında tefsir ettiğini söylemiştir.³⁴² Mü’minin eksiklikleri içerisinde hiçbir zaman yalancılık olamayacağını beyan eden hadis ise şöyledir, “Hz. Peygamber’e, mü’min korkak olur mu? diye sordular. Evet, olur, buyurdu. Sonra, peki mü’min cimri olur mu? diye sordular. Evet, olur, diye cevap verdi. Sonra, mü’min yalancı olur mu? diye sorduklarında, hayır mü’min yalancı olmaz diye cevap verdi.”³⁴³

Mâverdî, bütün bu delilleri zikrettikten sonra doğruluk ve yalanın sebeplerine değinmiştir. Doğruluğun sebeplerini; akıl, din, mürüvvet, doğrulukla meşhur olma arzusu³⁴⁴ şeklinde sıralarken yalanın sebeplerini ise; menfaat sağlamak ve zarar önleme arzusu, dinleyiciler tarafından tatlı ve güzel bulunacağı düşüncesi, düşmanlık hissiyle intikam almak istenmesi, ayrıca bütün bu sebeplerin etkisiyle yalanı âdet ve huy haline getirmiş olması şeklinde sıralamıştır.

Mâverdî, yalancı insanların bazı belirtilerini sıralamıştır; birincisi, yalancı insan, yalanlarını sıralarken sözünü kesip arasına bir şey ilave ederek telkinde bulunursa o da bu ilaveleri kendi yalanları arasına katarak sayıp dökmeye başlar. İkincisi, şüphelendirici sözler söyleyerek sözüne karıştırsa o da söylediğinden rücu etmeye yeltenir. Üçüncü olarak, yalancının sözlerinden birini reddedersen söyleyecek bir şey bulamayıp saçma sapan konuştuğu görülür. Bir başka belirti de, yüzlerinde yalancılık kuşku ve şüpheli insanları çekingenliğinin hissedilmesidir.³⁴⁵

Mâverdî, yalana ruhsat veren bazı durumlardan bahsederek, bu ruhsat, yalan sarahat yoluyla olmayıp, üstü kapalı ifadeler şeklinde olması ve ondan doğru bir mananın kastedilmesidir. Bir şahsın Hz. Peygambere gelip – Sen kimlerdensin? diye sorunca ben Mâdanım diyerek kendisini gizlemek maksadıyla böyle cevap vermiş ve aynı zamanda insanların yaratıldığı suyu kastetmiştir. Adam ise Hz. Peygamber’in

---

³⁴¹ Bakara, 2/42.

³⁴² Mâverdî, s. 422.

³⁴³ Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyari, **el-Muvatta'** : rivayetu Ebi Mus'ab ez-Zühri el-Merini / Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyari Malik b. Enes; thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Mahmûd Muhammed Halil. -- Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992/1412, Kelâm, 7.

³⁴⁴ Mâverdî, s. 424.

³⁴⁵ Mâverdî, s. 426-427.

kabilesini kastettiğini zannetmiştir. Bir diğer örnekte ise şöyledir: Mekke'den Medine'ye hicret esnasında bir arap kavmiyle karşılaştılar. Arap kabilesinden birileri, Hz. Ebu Bekir'e bu önden giden kimdir diye sormuş, o da, Hz. Peygamber için; bir kılavuzdur, bana yol gösteriyor, diye cevap vermiştir. Burada Hz. Ebu Bekir hem doğru konuşmuş hem de muradını gizlemiştir. Bu tür ifadeler yalan sayılmayan, tariz türünden ifadelerdir.³⁴⁶

Bazı doğru sözler vardır ki eza ve zarar açısından yalanı bile geri bırakırlar. Bunlar, gıybet, koğuculuk ve jurnaldir. Gıybet kıskançlıktan ileri gelen bir hıyanet, koğuculuk, dostları ve yakınların arasına nefret sokmak, jurnalde insanlar hakkında karalamada bulunmadır.³⁴⁷

4.3.2 Hayâ

Mâverdî'ye göre hayâ üç kısımdır. Allah'tan hayâ, insanlardan hayâ, kendi nefsinden hayâ etmektir. "Allah Teâla'dan hakkıyla utanma nasıl olur? Sorusuna Hz. Peygamber (s.av.); *başını ve başta bulunan azalarını, karnını ve ona doldurduğu şeyleri haramdan koruyan, dünya hayatının ziynetini bırakan, ölümü, kabirde çürümeyi hatırdan çıkarmayan kimse, hakkıyla Allah'tan utanmış olur.*"³⁴⁸ cevabını vermiştir.

Kişinin insanlardan hayâ etmesi, insanlara eza etmemesi ve açıktan açığa fenalık etmemesidir. Bu kısım hayâ mürüvvetin kemalinden ileri gelir.³⁴⁹ Hayasız insanlar ise, aynı zamanda mürüvetsiz insanlardır, bunlar istediklerini alenen yaparlar. Gıybet olacak gizli şeyleri kalmaz. Halk içinde kötülükle meşhur ve menfur kimseler olmuşlardır.³⁵⁰

Üçüncü kısım hayâ ise, insanın kendi nefsinden utanmasıdır. Bu şekilde bir hayâda iffet ve yalnızken günahlardan sakınma vardır.³⁵¹ Bu kısım hayâ, nefsin fazileti ve ahlakın güzelleşmesi anlamına gelir.³⁵²

³⁴⁶ Mâverdî, s. 428-429.

³⁴⁷ Mâverdî, s. 429-433.

³⁴⁸ Tirmizi, Sıfatu'l-Kıyâme, 24; el-Mevsili, c.V, s. 223, 283, c. VIII, s. 461, Ebû Naiym, Hilyetu'l-evliyâ, c. I, s. 358, c. IV, s. 209, c. VIII, s. 185, c. IX, s. 393.

³⁴⁹ Mâverdî, s. 429-433.

³⁵⁰ Mâverdî, s. 402.

³⁵¹ Mâverdî, s. 402.

³⁵² Mâverdî, s. 403.

İnsanın hayâsı üç yönden tam olunca şer sebebi sayılan şeyler uzaklaşırken hayır sebepleri tam olarak ortaya çıkar. Böyle bir kimse insanlar arasında faziletiyle meşhur olur ve iyilikleriyle anılır.³⁵³

4.3.3 Hilim

Mâverdî hilim konusunda şöyle der: “Halimlik ve yumuşak huy, ahlakın en şerefli ve akıl sahiplerine en yakışan bir şiardır. Çünkü onda namus ve haysiyetin selameti...”³⁵⁴ vardır. Konu ile ilgili Hz. Peygamber, “*Halimlik gösteren, insanların gözünde büyüklük kazanır. Anlayış gösterenin kemâli artar*”³⁵⁵ buyurmuştur.

“(Rasûlüm!) *Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.*”³⁵⁶ ayeti nazil olunca, Hz. Peygamber Cebrail (a.s.)’e bu ayetin manasını sormuş, Cebrail (a.s.) ben de bilmiyorum diye cevap vermiş ve cevabını Allah (c.c.)’tan öğrenip gelmiş ve “*Ey Muhammed (s.a.v.) Rabbin sana şunları emrediyor: Senden ilişki kesenle sen ilişki kur! Seni mahrum edene ihsanda bulun! Sana zulmedenle bağışla!*”³⁵⁷

Hilim, öfkenin heyecanı anında nefsi zapt etmektir. İnsanlara hilimle muamelede bulunmayı sağlayan bazı sebepler vardır. Mâverdî bu sebepleri şöyle sıralar: Cahil kimselere karşı kalpteki yumuşaklıktan kaynaklanan merhamet duygusunun varlığı, kızdığı kimsenin hakkından gelebileceğine güvenen kimsenin yumuşama göstermesi, âlicenap insanların sövüp saymayı kendilerine yakıştırmaması, kötülük eden kimseyi hakir görüp acıyıp ona yumuşaklık gösterilmesi, kötülük edene kötülükle karşılık vermekten utanılması, bağışlama ve ülfetten kaynaklanan fazilet duygusuna sahip olunması, hezeyanlar savuran kimseye ihtiyatlı davranmak fikriyle karşılık vermeme, veya geçmişte ondan görülen iyiliğe vefakâr davranmak amacıyla ihtiyatlı davranma, hezeyanlar savuran kimseye daha sonra fırsat bulunca karşılık verme amacıyla sükut edilmesi gibi hususlardır. Burada zikredilen halimliğin her çeşidi fazilet ise de, bazıları

³⁵³ Mâverdî, s. 403.

³⁵⁴ Mâverdî, s. 405.

³⁵⁵ Alauddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttaki el-Hindi, **Kenzü'l-ummal fi süneni'l-akval ve'l-ef'al**, neşr. Bekri Hayyani, Saffet Sakka, 5. bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405, c. XVI, s. 178.

³⁵⁶ A'raf, 7/199.

³⁵⁷ Şuabu'l-Îmân, c. X, s. 335-336. Bu hadiste “Cebrâil bana gelerek ...” kısmı yoktur. Hadis, Ukbe b. Âmir’e hitaben söylenmiştir. Ukbe, hadisin sebab-i vürüdünü şöyle izah etmektedir: Bir defasında Hz. Peygamber’le karşılaşmışım. Elimi tutarak “Ey Ukbe! Sana dünya ve âhiret ehlinin en faziletli davranışlarını söyleyeyim mi?” dedi. Detaylı bilgi için bkz. Şuabu'l-Îmân, c. X, s. 336, 415, 417, 534.

diğerlerinden üstündür. İnsan için halimliğin yukarıda sıralanan sebeplerinden en güzel olan sebebe dayanması en evlâ olanıdır.³⁵⁸

Mâverdî, öfkenin teskini için de bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Öncelikle Allah'ı zikretmek ki insanı Allah korkusuna sevk eder. İnsan bu haliyle ilahî adabın yoluna dönerek öfke ve hiddeti gider. Konuya ilişkin bir ayet şöyledir: “...*unuttuğun takdirde Allah'ı an...*”³⁵⁹ bir başka ayette ise, “*Eğer şeytandan gelen kötü bir düşünce seni dürtecek olursa, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, işiten, bilendir.*”³⁶⁰ Öfkelenen kimse içinde bulunduğu hali değiştirmelidir. Öfkenin, sonunda pişmanlık getireceği unutulmamalıdır. Öfkelenen kimse affın sevabını veya tam aksi kınanmayı ve azabını düşünerek öfkeden vazgeçmelidir. İnsanların ülfet ve övgüsünü kaybetmeyi göze almamalıdır.³⁶¹

Mâverdî, öfke ile üzüntüyü birbiriyle mukayese etmiştir. O'na göre, öfkenin sebebi kendinden aşağıda olan (veya görülen) zât tarafından kendisi hakkında hoşlanılmayan bir halin sadır olmasıdır. Üzüntü ise bir kimsenin kendinden üstün gördüğü kimsenin kendi hakkında reva gördüğü bir muamelesiyle ve hoş gitmeyen bir durumuyla karşılaşmasıdır. Öfke bedeninin içinden dışarı çıkar. Üzüntü ise aksinedir, bu yüzden zehir gibi öldürücü etki yapar. Öfkeden doğan, intikamdır. Üzüntüden doğan ise illet ve hastalıklardır.³⁶²

Mâverdî, günümüzün öne çıkan problemlerinden sayılan öfke ve şiddetin yaygınlaşmasına karşı, hilim ve öfkeye hâkimiyet gibi yüksek şahsiyet değerlerini ileri sürmektedir. Mâverdî'nin din eğitimi açısından üzerinde durulması gereken öfke ve üzüntünün sebepleri ve teskini adına tespitlerine baktığımızda günümüzün önemli bir toplumsal problemine de değindiği görülür.

Bugün insanların, ailevî ve sosyal problemlerini şiddet ve öfkeyle çözmeye çalıştıkları görülmektedir. Özellikle, ülkemizde devlet tarafından yapılan koruyucu tedbir çalışmalarına rağmen, bu olumsuzluğun mağdur ve mazlumlara, en fazla aile içi

---

³⁵⁸ Mâverdî, s. 404-412.

³⁵⁹ Kehf, 18/24.

³⁶⁰ Fussilet, 41/36.

³⁶¹ Mâverdî, s. 416-420.

³⁶² Mâverdî, Akın (çev.) s. 416.

şiddet şekliyle kadınlar ve çocuklar olduğu görülmektedir. Toplumsal bir sarsıntı diyebileceğimiz bu durumun çözümü adına Mâverdî'nin yaptığı üzüntü ve öfke duygusunun kritiği, bir eğitim konusu haline getirilebilir. Kendimizden ileri seviyede gördüğümüz insanların tavırlarına karşı, beklentilerimizin karşılanmamasından dolayı üzülmeyen bir çözüm getirmeyeceğini bilmek gerekir. Aynı şekilde kendimizden daha aşağı seviyede bulunan veya farz edilen kimselerin beklenmeyen tavırlarına öfke ve şiddetle cevap verilmesi gerçek bir çözüm getireceği düşünülemez.

4.3.4 Sabır

Mâverdî, altı kısım sabırdan bahsetmektedir. O'na göre birinci ve en önemli sabır, Allah'ın emirlerini yerine getirmekte ve yasaklarından sakınmakta sabır göstermektir. Konuyu açıklayan bir ayet-i kerimede “*Yalnız sabredenlere, mükâfatları hesapsız ödenecektir.*”³⁶³ buyrulmuştur. İkincisi, üzücü olaylar ve durumlar karşısında sabretmek, üçüncüsü, elden çıkmış ve ulaşılmaması imkânsız hale gelmiş şeylere sabretmek, gelecekte olacak muhtemel musibetlere ve korkulara karşı sabretmek, son olarak ise bir nimeti elde etmek için sabretmektir.³⁶⁴

Musibetlerin hafifletilmesi için Mâverdî bazı tavsiyelerde bulunmuştur. İnsan, öncelikle her şeyin fani olduğunu, mutlulukların süreli ve geçici olduğunu şiar edinmelidir. Dünyanın hiçbir hali kalıcı olmadığı gibi, hiçbir mahlukta ebedî değildir. İkincisi olarak musibetler belli vakitlere bağlıdır zamanından evvel gelmezler ve zamanından evvel gitmezler. Bundan dolayı, Musibetlerin sabırsızlık göstermekle süreleri kısalmayacağı sabırla da süreleri uzamayacağı bilinmelidir. Üçüncüsü, İnsan kendisine isabet etmemiş daha büyük ve şiddetli musibetlerin varlığını düşünerek hareket etmelidir. Dördüncüsü, daha ağır sıkıntılara ve ibret verici musibetlere maruz kalmış kimselerin haliyle teselli olmaktır. Beşincisi, günün birinde mutlaka nimetlerden ayrılacağını, nimetler elde edilirken hâsıl olan sevinç kadar nimetlerden ayrılırken de üzüleceğine kesin inanmak gerekir. Altıncısı, dünya birinin elinden çıkıp üzerken diğerinin eline geçip sevindirir. İnsanın kendi sevincinin başkasının üzüntüsüne ve başkasının üzüntüsünün de kendi sevincine bağlı olabileceği unutulmamalıdır. Yedincisi, insanın maruz kaldığı musibetler onun faziletine, mihnetler onun şerefine bir

---

³⁶³ Zümer, 39/10.

³⁶⁴ Mâverdî, s. 465-471.

işaret sayılır. Sekizincisi, zamanın musibetleri insana tecrübe ve olgunluk kazandırır. Böylece insanın azim ve iradesi metanet kazandığı bilinmelidir. Dokuzuncu ve son olarak, dünyanın hiçbir genişliğine aldanmamalı ve sabit kalmasını beklememelidir. Bundan dolayı dünyayı gerçek haliyle bilen kimse onun üzüntüleri ve nimetlerini önemsiz görür.³⁶⁵

Mâverdî, insanın musibetlerden ıstırap çekmesinin sebeplerini ise şöyle sıralamıştır. Birincisi, sürekli musibetleri düşünmesi ve insanın kendisini teselli etmemesidir. İkincisi, insan kaybettiği şeyin yerini dolduramadığı için esef ve şiddetli hasret çekmeye devam eder. “(Allah bunu) elinizden çıkana üzülmesiniz ve Allah’ın size verdiği nimetlerle şımarayasınız diye açıklamaktadır. Çünkü Allah, kendini beğenip böbürlenen kimseleri sevmez.”³⁶⁶ ayeti bu duruma teselli vermektedir. Üçüncüsü, halinden fazla şikayet etmek ve sabırsızlığını ifşa etmektir. “(Resûlüm!) Şimdi sen güzelce sabret.”³⁶⁷ ayetini delil getirmiştir. Dördüncüsü, insan sabır ve tahammül etmesini imkânsız hale getiren bir musibete yakalanır ki o da, musibetin telafi olmasından ve arzusuna ulaşmaktan ümidini kesmesidir. Beşincisi; selamet, nimet, servet ve bolluk içinde yaşayan insanların halini kendi haliyle kıyaslamasıdır. Bu kıyas sonucu musibetlerin sadece kendine has olduğunu düşünüp sabredemez ve elindeki nimete şükredemez.³⁶⁸ Mâverdî, hâdiselere sabreden, sıkıntılara göğüs geren insanların çoğunun kısa bir süre sonra o dertlerden kurtulup feraha kavuşacağını söylemiştir.³⁶⁹

Din eğitimcisi, sabır eğitimini ihmal etmemelidir. Hakkı ve sabrı tavsiye etme³⁷⁰ din eğitimcilerinin şiar edinmeleri gereken önemli değerlerden biri olduğu bilinen bir gerçektir. Mâverdî musibet ve sıkıntılar karşısında bireyde bulunması gereken sabır ahlakını ve musibetlere karşı bireyin taşıması gereken bir bakış açısını ortaya koyduğu görülmektedir. Mâverdî’nin sabır konusundaki tespitleriyle, musibetlerin nasıl değerlendirilmesi gerektiği, musibetler ne şekilde algılanırsa doğru bir algı olacağı ve kişiye verebileceği zararın azaltılabileceği, musibetlerin kişiye

---

³⁶⁵ Mâverdî, s. 472-480.

³⁶⁶ Hadîd, 57 /23.

³⁶⁷ Meâric, 70/5.

³⁶⁸ Mâverdî, s. 481-484.

³⁶⁹ Mâverdî, s. 485.

³⁷⁰ Asr Sûresi, 103/3.

kazandırdığı olumlu yönlerin ne olduğu gibi günümüz insanının ihtiyaç duyduğu bakış açısını tayin ederek bu anlamdaki önemli bir boşluğu telafi ettiği söylenebilir.

4.3.5 Sükût

İnsan, sürç-i lisandan³⁷¹ sıkıcı ve kifayetsiz konuşmaktan veya gevezelikten korunmak için³⁷² sükût etmelidir. Konuşma adabına riayet edildiği takdirde sürçme ve noksanlıklardan salim ve temiz kalınabilir. Konuşma bir menfaatin celbi, yahut bir zararın def'i için olmalıdır. Yerinde konuşmalı ve bunun için fırsat kollamalıdır. Sözü fazla uzatmamalı ve söyleyeceği sözleri iyice seçmelidir.³⁷³ Bir sebebe dayanmayan konuşmalar; saçmalık ve gevezelik³⁷⁴, yerinde söylenmeyen sözler; acelecilik ve ahmaklık³⁷⁵, lüzumu kadar söylenmeyen söz; eğer kısa kesilirse eksiklik, uzatılırsa hezeyan³⁷⁶ olur.

“Eğitimde insan ilişkilerinin özel bir yeri vardır. Kaliteli bir eğitimin sonucu gelişmiş şahsiyetlerin iletişimi güçlüdür.”³⁷⁷ “Güçlü iletişim insanın şahsiyetinin gücünden gelir.”³⁷⁸ Bu açıdan bakıldığında Mâverdî'nin iletişimin bir unsuru saydığı yerli yerince söz söyleme konusuna önem verdiği görülmektedir.

Konuşmanın etkili iletişim açısından önemi bilinen bir gerçektir. Yerli yerince konuşma sihir gibi etki gösterir.³⁷⁹ Bazı insanlar halkın dikkatini çekici, tereddütsüz ve açık anlatımları vardır. Diğerlerinin konuşmaları güven vermeyen, etkisiz, tereddütlü ve bazen ne söylediklerinin bile farkında olmayan bir görüntü arz eder.³⁸⁰

Netice itibariyle, din eğitimi sahasında görev yapan kimseler; öğretmen, vaiz, imam-hatip veya Kur'an kursu öğretmeni vb. olarak özellikle güçlü bir iletişim için, söz söyleme adabına dikkat etmeleri zaruri görülmektedir.

---

³⁷¹ Mâverdî, s. 445.

³⁷² Mâverdî, s. 451.

³⁷³ Mâverdî, s. 446.

³⁷⁴ Mâverdî, s. 446.

³⁷⁵ Mâverdî, s. 449.

³⁷⁶ Mâverdî, s. 449.

³⁷⁷ Çamdibi, **Eğitim İlkeleri ve Rehberlik**, 3. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2010, s. 174.

³⁷⁸ Çamdibi, s. 161.

³⁷⁹ Mâverdî, s. 451.

³⁸⁰ Çamdibi, s. 165.

4.3.6 İstişare

İstişare, başkalarının fikirlerine müracaat etme, danışma, gibi anlamlara gelen ve İlahî bir ahlak olarak emir ve tavsiye edilen önemli bir edeptir. Hz. İbrahim (a.s.) kendisine emr-i ilahî olarak verilen görevi yerine getirirken “.. *bir düşün, ne dersin?...*”³⁸¹ diyerek oğluna ne düşündüğünü sorması konumuzla ilgili manidar bir örnektir.

Mâverdî istişarenin akıllı kimseler için ihtiyatlı bir yol olduğunu söyler. Akıllı bir kimse, nasihat ehli ve üstün akıl sahibi kimselerin mütalaasını almadan hiçbir işi ve kararı gerçekleştirmez.³⁸² Konuyla ilgili ayet-i kerime’de, “... *iş hakkında onlara danış.*”³⁸³ buyrulmaktadır. Katâde (ö. 674), ayetteki müşavere emrinin Müslümanlar arasında ülfet hâsıl olması ve gönüllerinin hoş tutulması için olduğunu söylemiştir.

Mâverdî der ki, büyük zatlar iki sınıf insanla istişareden menetmişlerdir; kendini beğenen ve başkası hakkında tecrübesi az olan gençle bedeniyle beraber aklıda zayıflayan ihtiyar.³⁸⁴

Mâverdî’ye göre kendisiyle istişare edilecek kimsede beş özellik aranmalıdır:

1. Geçmiş tecrübesi daha fazla olan kâmil akıl sahibi birisi olmalıdır. 2. Dindar ve takva sahibi olmalıdır ki daha faydalı bir sonuca erişilebilinsin. 3. Dostlarından nasihatçı bir dosta danışmalıdır. 4. Danıştığı kimse üzüntü ve kaygılarla meşgul insan olmamalıdır. 5. Danıştığı kimsede elde edilecek bir maksat veya menfaat olmamalıdır.³⁸⁵

Netice itibariyle, istişareden maksat hâsıl olması için bazı şartlara riayet edilmesi gerekmektedir. Günümüzde şahsiyetli bir birey olmakla bireycilik kavramı birbirine karışmış olduğu söylenebilir. Bireyciliğin yaygınlaşması istişare ahlakına olan ihtiyacı daha da belirgin hale getirdiği görülmektedir. Her birey kendi yegâneliğinde ve aynı zamanda da toplumsal bünyeye bütünlük içinde bir davranış gösterebilmelidir. Hiç

³⁸¹ Sâffât, 37/102.

³⁸² Mâverdî, s. 487.

³⁸³ Âl-i İmran, 3/159.

³⁸⁴ Mâverdî, s. 490.

³⁸⁵ Mâverdî, s. 489,491.

bir tecrübeyi önemsemeyen, işlerinde istişare etmeyen bireylerin yanılmama ihtimalleri azdır.

4.4 Mürüvvet ve Şahsiyet

Mürüvvet kavram itibariyle cahiliye devri edebiyatında ahde vefa, cömertlik, bağışlama gibi İslam'ın benimsediği ahlakî erdemleri kısmen içermekle birlikte, daha ziyade kişinin bedenî üstünlüklerini ifade etmek için kullanılmış, ahlakî ve manevî meziyetler anlamını ise İslamî dönemde kazandığı bilinmektedir.³⁸⁶

4.4.1 Mürüvvetin Tanımı

Rağıb el-İsfahanî (ö. 502/1108) el-Müfredâtı'nda; racûliyet, racul olmanın kemâli olduğu gibi mürüvvet de mer'in kemalidir, diyerek mürüvvet kelimesinin iştikakını belirtmiştir.³⁸⁷ Buna binaen “mer”i; kişi, birey, insan anlamında kabul ettiğimizde mürüvveti olgunluğa ermiş kişilik, kemal sahibi insan olarak tanımlamamız mümkün gözükmemektedir. Lahbabî de zat, vech, insan terimlerine değinerek “imreün ve insan” terimlerinin şahıstan ziyade insan anlamına geldiklerini ifade etmekle beraber imreün teriminin şahsiyet terimiyle alakasının varlığını da temas etmiştir.³⁸⁸ Anlaşılan o ki, “meree” kelimesinden türemiş olan mürüvvet kavramı şahsiyet kavramıyla ilişkili bir kelimedir.

İnsaniyet ve mürüvvet kavramları ise birbiriyle bütünleşmiştir. İnsana has erdemlere insaniyet denmekte ve kişinin insaniyetinin seviyesi bu erdemlerdeki üstünlüğü ile anlaşılmalıdır. Şu halde insaniyet ve mürüvvet kavramlarının birbirine yakın anlamlar taşıdığı kabul edilmektedir.³⁸⁹

Netice itibariyle, bu kavramların birbiriyle ilişki ve ilintilerinin bilinmesi, konumuz açısından şahsiyet ve mürüvvet kavramlarının anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

³⁸⁶ Çağrı, “Mürüvvet”, c. XXXII, s. 61.

³⁸⁷ Rağıb el-İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal; **Müfredatu elfazi'l-Kur'ân**, thk. Safvan Adnan Davûdî, 1. Basım, Dimaşk : Dârü'l-Kalem, 1992. s.766.

³⁸⁸ Lahbabî, s. 28.

³⁸⁹ Çağrı, c. XXXII, s. 61.

4.4.2 Mürüvvetin Önemi

Mâverdî, Edebü'd-Dünya ve'd-Dini'nde mürüvvet konusunu oldukça geniş bir ahlakî muhtevada ³⁹⁰ ele aldığı bilinmektedir. “Mâverdî kitabının bütün konusunu mürüvvetin şartları ve hakları olduğunu ifade etmiştir.”³⁹¹ Ona göre mürüvvet, “(ahlakî) hallerin en faziletli olanına riayet”³⁹², ahlak ise hallerin en güzeline riâyet sayılan mürüvvet demektir.³⁹³ Yani Mâverdî, mürüvvet kavramını, insanî hallerin en faziletli hali ve ahlaken ulaşabileceği en güzel hali olarak ifade etmektedir.

Mürüvvet, yalancılığı meneden, doğruluğa sevk eden bir haslet olarak çirkin olmayan işlere bile mani olmaktadır.³⁹⁴ Kötülük edeni aynıyla cezalandırmaktan hayâ etme de, mürüvvetin kemalinden sayılmaktadır.³⁹⁵ Mâverdî, kişinin insanlardan hayâ etmesi yani insanlara eza etmemesi şeklindeki hayâyı, mürüvvetin kemalinden kaynaklanan hayâ olduğunu söyler.³⁹⁶ İnsanlardan hayâyı kaldırmaya çalışan kimseler ise mürüvetsiz kimselerdir.³⁹⁷ Nefsine uyan bu kimseler, “mürüvvet perdesini yırtar ve şer kapısını açar.”³⁹⁸

Sonuç olarak denilebilir ki, mürüvvet aynı zamanda birçok ahlakî değerden beslenen bir ahlakî karakter özelliğine sahiptir. Hayâ mürüvvetin kemali hakkında önemli bir ipucu vermektedir.

4.4.3 Mürüvvetin Şartları

Mâverdî, mürüvvet sahibi olmanın bazı şartları var olmakla beraber bu şartları yerine getirmenin zorluğundan bahseder. O'na göre, meşakkatleri hamd duygusuyla kolaylıkla göğüsleyebilen, ahlaken kötülenmek dışında zorlukları hafif gören kimseler ancak mürüvvet sahibi olabilir.³⁹⁹ Bundan dolayı mürüvveti kazanmanın kolaylaşması için yüksek himmet sahibi olmak ve nefsin şerefini koruma gibi iki ana sebebe dayanmak gerekir.

---

³⁹⁰ Çağrı, c. XXXII, s. 62.

³⁹¹ Mâverdî, s. 522.

³⁹² Mâverdî, s. 501.

³⁹³ Mâverdî, s. 517.

³⁹⁴ Mâverdî, s. 424.

³⁹⁵ Mâverdî, s. 408.

³⁹⁶ Mâverdî, s. 429-433.

³⁹⁷ Mâverdî, s. 402.

³⁹⁸ Mâverdî, s. 23.

³⁹⁹ Mâverdî, s. 502-503.

Mürüvvet, Mâverdî'ye göre tam veya eksik olabilir. Konu ile ilgili zikrettiği hadis, mürüvvetin tam olmasının şartlarını ihtiva ettiği söylenebilir. *“Her kim insanlarla muâmele ederken onlara zulmetmezse, onlarla konuşurken yalan söylemezse, onlara verdiği vaadi yerine getirirse, mürüvveti tam, adaleti açık, kardeşliği vacip olur.”*⁴⁰⁰

Yüksek himmet, insanı ilerlemeye sevk eder ve ihtisas sahibi olmasını sağlar. Böyle âlî himmet sahibi insanlar noksanlığı kabul etmezler. Böylece mürüvveti elde etmeleri kolaylaşır.⁴⁰¹ . Konuyla ilgili Hz. Peygamber'in beyanında ise, *“Cenab-ı Allah, yüksek ve şerefli işleri sever, bayağı ve âdisini sevmez”*⁴⁰² buyrulmaktadır.

İkinci ana sebep olan nefsin şerefini elde etmeye gelince, nefsin şerefi aslen nefsin tabiatında olan bir meziyet değildir. Çünkü nefis, terbiyeyi güzel bulsa da terbiyeye yanaşmamaktadır. Nefsin şeref kazanması için ahlakî değerlerin istikrar kazanması bu değerlerle imtizaç edip uygun bir tabiat haline gelmesine ihtiyaç vardır. Böylece gelişip istikrar bulurlar. Nefis şeref kazanınca da edepleri talep ve faziletleri de arzulayıp rağbet eder seviyeye yükselmiş olur. Bunun nihayetin de mürüvveti ulaşmak daha kolay olur.⁴⁰³

İnsan, âli himmet davranıp nefsinin (şahsiyetinin) şerefine dikkat edince mürüvvet sahibi olur ve her işinde en faziletli olana yönelir. Böylece, şahsiyetin gelişiminde rolü olan akıl ve karakter kuvvetleri gibi unsurların aynı istikamette ve bir hareket bütünlüğü içerisinde bir gelişme göstereceği söylenebilir. Bunun insanı yüksek bir şahsiyet halinde gelişmesini sağlayacağı söylenebilir. Nefsin şerefi yanında himmet küçük olursa, o kimse hak ettiği şeyi bile elde edemezken; himmeti yüksek olup nefsi alçak ise, o kimse hakkı olmayan bir şeye tecavüz eder ve hak etmediği şeyleri elde etmek ister. Her ikisi de doğru olmasa da hakkından tecavüz eden kimse daha aşağı bir durumdadır.⁴⁰⁴

---

⁴⁰⁰ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdadi, **el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye**, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1938, s. 78.

⁴⁰¹ Mâverdî, s. 519.

⁴⁰² Ebû Naiym, Hilyetu'l-evliyâ, c. III, s. 255, c. V, s. 28, c. VIII, s. 133; el-Kudâî, **Müsnedu's-Şihâb**, thk., Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405, c. II, s. 150.

⁴⁰³ Mâverdî, s. 519-520.

⁴⁰⁴ Mâverdî, s. 521.

Mâverdî, mürüvvet elde etme konusunda, ahlakî faziletleri tabiata kazandırmanın önemini vurgulamıştır. Eğer ahlaki fazilet, insan şahsiyetinde tabiat haline getirilirse, o insan mürüvvetin haklarını ve şartlarını kazanmış, zamanının örnek bir şahsiyeti haline gelmiş olur.⁴⁰⁵

Hâsılı mürüvveti kazanmak için, meşakkatleri göğüsleyebilecek bir enginlikte hamd duygusuna sahip olmaya çalışmalı, himmet ve gayreti yüce hedefler istikametinde kullanarak âli himmet sahibi bir insan olmaya çaba sarf edilmelidir.

4.4.4 Şahsiyet Açısından Mürüvvet

Mürüvvetin tam olması, mürüvvet şartlarının eksiksiz bir bütünlük içinde insan şahsında görülmesi, şeklinde anlaşılabilir. O halde, mürüvvetin şartlarındaki tamamîyet ve kusursuzluk, mürüvvet bütünlüğünü veya tam mürüvveti gösterdiği gibi şahsiyet bütünlüğü şeklinde bilinen din eğitiminin ana konularından⁴⁰⁶ biriyle de paralellik arz etmektedir. Buna binaen, şahsiyet bütünlüğünü mürüvvet bütünlüğü şeklinde anlamamız mümkün gözükmemektedir. Çünkü şahsiyet bütünlüğü; doğruluk, adalet, hayâ, insan hukukuna saygı gibi kaideleri içerdiği bilinmektedir. Kâmil mürüvvet, şahsiyet bütünlüğünün nihai hedefi olan yüksek şahsiyetin vasıflarını ifade etmekte olduğu söylenebilir. Yüksek şahsiyet vasıfları yüksek sâiklerdir denilebilir. “Bu yüksek sâikler, eğitim vasıtasıyla ve şahsiyetin bütünlüğüne dikkatle elde edilir.”⁴⁰⁷ “İnsanın şahsiyet bütünlüğü sağlanmadan, din eğitimi, ahlak ve estetik değerler”⁴⁰⁸ tam manasıyla öğrenilemez.

İnsanlarla muamelede zulüm sayılacak her türlü durumdan kaçınmak, insanlardan hayâ etmek, yalan söylememek, vaat ettiği zaman vaadini yerine getirmek şeklinde özetleyebileceğimiz tam mürüvvetin, tam insaniyet ve şahsiyetin kazanması gereken mükemmel vasıflar olduğu söylenebilir. Mürüvvet yüksek şahsiyeti tamamlar ve gerçekleştirir diyebiliriz. Bunun sonucunda ise “şuur genişler ve şuuraltı dengelenerek daha yükseklerde bulunan insanlığın değerlerine ve oradan da dinî

---

⁴⁰⁵ Mâverdî, s. 518.

⁴⁰⁶ Çamdibi, s. 48.

⁴⁰⁷ Çamdibi, s. 46.

⁴⁰⁸ Çamdibi, s. 49.

ihtiyaçlarına yükselmeye”⁴⁰⁹ başladığı görülür. “Bu yükseklik (insanî değerler ve dinî ihtiyaçlarla bütünleşme) ihtiraslardan ve kendini beğenmek gibi aşağılık duygularından temizlendikten sonra”⁴¹⁰ görölen bir gelişmedir.

Konuyu biraz daha açarsak, insan diğer mahlûkat arasında şerefli bir varlık olarak yaratılmıştır. Nitekim Kur’an’ı Kerîm’de, “*Biz hakîkaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, (çeşitli nakil vasıtaları ile) karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel güzel rızıklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık.*”⁴¹¹ buyrulmuştur. Bu konuda Hz. Peygamber de, “*Mü’min onurlu ve kerem sahibidir.*”⁴¹² buyurarak mü’min şahsiyetinin yüksek kıymet ve şerefini haber vermiştir. Mâverdî, hayâ bahsinin sonunda şu hadisi zikreder, “*Kişinin mürüvveti yürüyüp gittiği yol girip çıktığı ve oturduğu meclis ile konuştuğu dostları ve düşüp kalktığı arkadaşlarıyla ölçölür.*”⁴¹³

Bütün bunlardan sonra sonuç olarak denilebilir ki, mürüvvet yüksek şahsiyet vasıflarını ifade eden bir kavramdır. Bir insanın mürüvvet seviyesi; yakın çevresi, dostları, bulunduğu hal ve gidişatı ile anlaşılabilir.

---

⁴⁰⁹ Çamdibi, s. 46.

⁴¹⁰ Çamdibi, s. 46.

⁴¹¹ İsrâ, 17/70.

⁴¹² Ebû Dâvûd, Edeb, 6; Tirmizî, el-Birru ve’s-Sıla, 41.

⁴¹³ Ebû Naiym, Hilyetu’l-evliyâ, c. I, s. 211; İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, **el-Kitâbü'l-musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Asar**, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: Dârü't-Tac, 1989, c. V, s. 235. Bahsi geçen kaynaklarda Ebu’d-Derdâ’ya ait bir söz olarak nakledilmektedir. Hadis değildir.

5. SONUÇ

Bu çalışma da, Mâverdî'nin Edebü'd-Dünya ve'd-Din adlı eserindeki ahlak eğitimine dair görüşlerine vurgu yapılmıştır. Müellifin, Edebü'd-Dünya ve'd-Din adlı eseriyle kendi İslamî bakış açısından şahsiyet oluşumu ve terbiyesini ele aldığı görülmektedir. Onun, yaşadığı yüzyılın önemli bir eğitim otoritesi olduğu söylenebilir. Çünkü onun ahlak ve âdaba yönelik görüşleri sadece bu eseri ile sınırlı değildir. Meselâ Nasîhatü'l-Mülûk'u; sultanlara ve yöneticilere, el-Ahkâmü's-Sultânîyesi; devlet idare hukuku ve âdabı yönünden imam ve halifelere, Edebü'l- Kâdî isimli eseri, kâdırlara yönelik adap ve ahlak konularını içerir. Bütün bu eserlerinde onun; ferdî, içtimaî, hukukî, idarî, adap ve ahlak konularını ele aldığı görülür.

Araştırmanın bulgularına göre Mâverdî eseriyle, günümüzde ilkesel anlamda kabul görmüş din eğitiminin temel unsur ve değerlerine vurgu yapmaktadır. Onun öncelikle, sevgi ilkesine büyük değer ve önem verdiği görülmektedir. Ona göre sevgi; insanı düşmanlıklardan koruyan, hayatın düzen ve kaidesidir. Şayet sevgi kendiliğinden oluşmamışsa, iradî bir gayret gösterilerek mutlaka oluşumuna ortam ve zemin hazırlanmalıdır. Böylece iradî sevgi, toplumsal kaynaşmayı sağlayacak ve toplumsal birlik ve bütünlüğün yegâne formülü olacaktır.

Mâverdî'nin vurguladığı din eğitiminin önemli ilkelerinden biri de adalet ilkesidir. Ona göre bir şey, adalet ilkesine uyum gösteriyorsa itidal üzere olduğu söylenebilir. Kişisel anlamda itidal; hikmet, tevazu, vakar, iffet, huzur, nezaket, kahramanlık gibi hasletlerdir. Toplumsal açıdan itidal ise; toplumun huzur ve saadet ortamında yaşamasıdır. Toplumsal itidal, ancak toplumun tamamını kapsayabilecek yaygın bir adaletle elde edilebilir. Ancak ona göre, toplumun tam bir huzur ve mutluluğa kavuşması için sadece adalet kanununun işlerliği yetmez, aynı zamanda genel emniyete, dine, muktedir bir devlet yöneticisine, devamlı bolluk ve ucuzluğa ve geniş emel olarak sıraladığı esaslara ihtiyaç duyulur. Günümüzde de toplumsal refahı belli bir seviyede yakalamış milletlerde bu hususlardan birçoğunun varlığı görülebilmektedir.

Mâverdî'nin toplumsal huzur ve mutluluğun unsurları arasında saydığı ve birçok araştırmacının da dikkatini çeken unsur; geniş emel, "emel-i fesîh" olmuştur.

Eserde geniş emel, yeryüzünün imarı, inşası ve medeniyetlerin kurulmasının yegâne sebebi olarak kabul edilmektedir. Ancak bu duygu sayesinde insanlık kendisinden sonraki nesillere daha iyi barınılacak bir dünya bırakabilir. Mâverdî, emel-i fesih duygusunu toplumsal huzur ve güven ortamının sağlanması ve dünyanın imarı için önemli bir duygu olarak kabul etmektedir.

Mâverdî'nin temel değerler sisteminde ise, akıl ve bilgi ilk sırada yer alır. Aklın görevi varlığın hakikatini kavramaya çalışmak, iyi ve kötüyü birbirinden ayırt etmektir. Akıl, dinî yaşantının dayanağı ve dünya hayatının direğidir. Mâverdî'nin akıl konusunda ileri sürdüğü yaklaşım, aklın eğitilebilirliği meselesidir. Din eğitimi açısından önemli kabul edilebilecek bu yaklaşıma göre, aklın eğitimi aynı zamanda kalbin eğitimi netice verir. Buna göre, din eğitiminde akıl-kalp ilişkisi, birbirini tamamlayan ve birbirini takviye eden bir döngü şeklinde cereyan etmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, din eğitiminde akla yönelik eğitimin, aslında kalbe yönelik olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Kalbin mutmain olmadığı bir bilginin, akla kabul ettirilmeye çalışılması, din eğitiminde istenilen sonucu vermeyecektir.

Bilgiye gelince, Mâverdî açısından bilgi, sürekli olarak sahibini yücelten bir değerdir. Bilginin nihayeti olmadığı gibi her bir ilim dalı da ayrı bir değere sahiptir. Bilgiyi kazanmada ihlâs ve samimiyet gösterilmelidir. Ona göre, bir öğrencide ilim sevgisi ve ilimden mahrumiyet korkusu varsa hedeflediği ilmin hakikatine ulaşabilir. Ayrıca o, hevâdan kaynaklanan fikir dağınıklığının, aşırı meşguliyetlerden dolayı ilme vakit ayıramamanın, musibetlerin insanda oluşturduğu motive bozukluğunun, şöhret arzusunun kaynaklanan riyanın, ilmî çalışmaları kesintiye uğrattığını ifade etmiştir. Günümüzde bu tür eğitim mahrumiyetleri yaşanmaması için, ilimle uğraşanlar elde ettikleri eğitim fırsatlarını zamanında ve yerinde değerlendirilmelidirler.

Yine bu çalışmada din eğitimi açısından öne çıkan bir diğer önemli sonuç, mürüvvet yaklaşımıdır. Mâverdî'ye göre eserin temel konusu mürüvettir. Mürüvvetli insan; öncelikle imanı ile onurlanmış bir insandır. Ardından, insanîyetin en yüce erdemlerinden; adalet erdemini kazanmış, insanlara zulüm etmeyen, sözüne sadık, yalan söylemeyen ve böylece yüksek şahsiyet vasıflarına ulaşan bir insandır. Bu yüksek şahsiyete, Mâverdî'nin tespitleri doğrultusunda “mürüvvetli şahsiyet” demek mümkün

gözükmektedir. Bir başka şekilde ifade edilirse; mürüvvetli şahsiyet, yüksek insanî değerlere sahip yüksek bir şahsiyettir. Burada, din eğitimi açısından şöyle bir neticeye varılabilir: Sağlıklı bir din eğitimi, bireyi fitratındaki yatkınlıktan ele alarak manen yüceltmekle beraber ahlaken de mürüvvetli bir şahsiyet durumuna yükseltebilmelidir.

Günümüzde de Mâverdî'nin vurguladığı ilim, hikmet, adalet, istikamet, doğruluk, sabır, hayâ, hilim, mürüvvet gibi kavramların ahlak eğitimi açısından değer ve önemi daha fazla belirginleşmiştir. Anlam derinliği itibariyle erozyona uğramış ahlakî kavram ve değer yargılarının, toplumun her bir ferdinde yeniden inşası, zarurî bir realite olarak kendini hissettirmektedir. Bu ihtiyaç karşılanamaz ve bu ihtiyaca yönelik bir eğitim gerçekleştirilemezse ferdî ve toplumsal problemlerin artarak devam edeceği söylenebilir. Ayrıca Mâverdî; ahlakî değerlerin eğitimi konusunda, ahlakî değerler bir meleke haline gelinceye kadar, üzerinde ısrarla durulmasını bir çözüm olarak tavsiye etmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki, ahlakî değer eğitimi süreklilik ve takip gerektiren bir eğitimidir. Bu süreklilik ve takip adına; değerler eğitiminin, örgün ve yaygın din eğitimi müfredatının bütününe yayılması planlanabilir.

Edebü'd-Dünya ve'd-Din çerçevesinde yapılan bu ahlak eğitimi çalışması, Mâverdî'nin diğer eserlerini de kapsayıcı bir şekilde yeni araştırma konusu olabileceği fikrini vermektedir. Bu bakımdan yeni yapılacak çalışmalar, Mâverdî'nin ahlak eğitimi anlayışını daha nitelikli ve bütüncül olarak ortaya koyabilecektir. Böylece araştırmanın muhtevastındaki eksiklikleri giderebilecek ve bu sahadaki boşluğu doldurmuş olacaktır.

Sonuç olarak, İslam düşünce geleneğinden doğarak yüzyıllar boyunca büyüyüp gelişen ve bu eğitim kurumlarıyla ivme kazanan din ve ahlak eğitimi geleneğini geliştirerek, günümüzün ihtiyaç ve şartlarına göre uyarlamak, din eğitimcilerinin karşısında önemli bir görev ve manevî sorumluluk olarak yer almaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Ayhan, Halis, **Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler**, İstanbul: Damla Yayınevi,1982.

Bayraklı, Bayraktar, **İslam'da Eğitim**, 8. Baskı, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2009.

-----, **Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri**, c. V, XIII,

İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008.

-----, **Kadın, Sevgi ve Temel Haklar**, 5. Baskı, İstanbul: Bayraklı Yayınları 2007.

Bayraktar, M. Faruk, **İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri**, 7. Basım, İstanbul: İFAV, 2008.

Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, **Şuabü'l-iman**, thk. Abdulalî Abdülhâmid Hâmid, 1. Basım, Riyâd: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2003, c. III, IV, X.

Cebeci, Suat, **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi**, 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

Çağrııcı, Mustafa, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, 3. Basım, İstanbul: Dem Yayınları, 2006.

-----, **Gazzâli'ye Göre İslam Ahlakı**, 1. Basım, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

Çalışkan, Yaşar, **Yüce Hedefler Kitabı**, 3. Basım, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2012.

Çamdibi, Hasan Mahmut, **Güzel Ahlak ve İnsan İlişkileri**, 1. Basım, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012.

-----, **Din Eğitiminde İnsan ve Hayat**, 1. Basım, İstanbul: Çamlıca yayınları, 2003.

-----, **Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi**, 3. Basım, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.

-----, **Eğitim İlkeleri ve Rehberlik**, 3. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2010.

Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, **Sünenü'd-Dârimî**, thk. Fevvâz Ahmed ez-Zemerlî, Hâlid es-Sebi' Alemi, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987.

Deylemî, Müsnedu'l-Hâris, II/813, 840. Deylemî, Ebû Sucâ' Sîraveyh b. Sehrudâr b. Sîraveyh ed-Deylemî el-Hemedânî, **el-Firdevs bi-Me'sûru'l-Hitâb**, (thk. es-Saîd b. Beysûnî Zağlûl), I.Baskı, c. III, Beyrût: 1986.

Ebu Davut, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani, **Kitâbü's-Sünen = Sünenü Ebû Davud**, thk. Muhammed Avvame, Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, 1998/1419.

Ebu Ya'la el-Mevsilî, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna, **Müsnedü Ebû Ya'la el-Mevsilî**, thk. Hüseyin Selim Esed, 1. Baskı, c. V, VII, Dımaşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1985/1405.

Egemen, Bedi Ziya, **Terbiye ilminin Ana Meseleleri-2 Terbiye Felsefesi**, AÜİFY, XIV, Ankara: Yaprak Basımevi, 1957.

Fersahoğlu, Yaşar, **Kur'an'da Zihin Eğitimi**, 2. Basım, İstanbul: Marifet Yayınları 1998.

Gazzalî, Muhammed b. Muhammed, et-Tûsî, **İhyau Ulûmi'd-Dîn**, çev. Ahmed Serdaroğlu, 3. Basım, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.

Haddad, Ebû Abdillâh Mahmud b. Muhammed, **Tahrîcu Ehâdîsi İhyâi Ulûmi'd-Dîn**, Riyad: Dârü'l-Âsime, c. I, V, 1987/1408.

Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdadi, **el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye**, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1938.

Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, **Buğyetü'l-Bahis an Zevâid-i Müsnedi'l-Haris**, thk. Hüseyin Ahmed Salih Bakiri, c. II, 1. Basım Medine: Mektebetü'l-Arabiyyeti's-Suudi, 1992.

Hindî, Alauddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttaki el-Hindî, **Kenzü'l-Ummal fî Süneni'l-Akval ve'l-Ef'al**, neşr. Bekri Hayyani, Saffet Sakka, 5. Basım, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405, c. XVI.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebi Şeybe, **el-Kitâbü'l-musannef fî'l-ehâdîs ve'l-asar**, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, 1. Basım, c. V, VII, Beyrut: Dârü't-Tac, 1989/1409.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî, **Lisanü'l-Arab**, Beyrut: Dâru Sadır, [t.y.] 711/1311, c. I, X, XIV.

İsbehanî, Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahani Ebû Naiym İsbehanî, **Hilyetü'l-Evliya ve Tabakatü'l-Asfiya**, Kahire: Matbaatü's-Saade, c. I, II, VII, VIII, 1974/1394.

İsfahanî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahani; **Müfredatu elfazi'l-Kur'ân**, thk. Safvan Adnan Davûdî, 1. Basım, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992.

Karaman, Hayrettin, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrıncı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, **Kur'an'ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli**, 26. Basım, Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Kazvînî, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvînî, **Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi**, c. I, trc.ve şrh. Haydar Hatipoğlu, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982.

Kerschenteiner, G, **Karakter**, H.F. Kanad, (çev.), 1. Basım, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Kudâî, Ebu Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî, **Müsnedu's-Şihâb**, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, c. I, c. II, 1. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405.

Lahbabî, Muhammed Aziz, **İslam Şahsiyetçiliği**, İsmail Hakkı Akın, (çev.), İstanbul: Yağmur Yayınları, [t.y.]

Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri, **el-Muvatta'** : rivayetu Ebi Mus'ab ez-Zühri el-Merini / Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri Malik b. Enes; thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Mahmûd Muhammed Halil. -- Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992/1412.

Mâverdî, İmam Ebu Hasan Ali b. Muhammed Habib el-Basrî, **Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, 5. Basım, Beyrut-Dımeşk: İbn-i Keşîr Kitabevi, 2008.

Mâverdî, İmam Ebu Hasan Ali b. Muhammed Habib el-Basrî, **Edebü'd-Dünya ve'd-Din**, Ali Akın, (çev.), İstanbul: Çelik Yayınları, 1998.

Mustafa, Ali Halil, **Kırâatün Terbeviyyetün fi Fikri Ebi'l-Hasan el-Basrî el-Mâverdî min Hilâli Kitab-i Edebi'd-Dünya ve'd-Dîn**, 1. Basım, Dâru'l-Müctemâ, Dâru'l-Vefâ, 1990.

Nebil Sa'deddîn Cerrar, **el-İmâ' ila Zevâidi'l-Emâlî ve'l-Eczâ': Zevâidü'l-Emâlî ve'l-Fevâid ve'l-Meâcim ve'l-Meşyehat ale'l-Kütübi's-Sitte ve'l-Muvatta' ve'l-Müsnedi'l-İmam Ahmed**, Riyad: Dâru Edvai's-Selef, 2007/1428.

Sarıbıyık, Mustafa, **Siyaset Sanatı**, İstanbul: Ark Kitapları, 2004.

Sicistanî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani, **Kitâbü's-Sünen = Sünenü Ebû Davud**, thk. Muhammed Avvame, Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, 1998/1419.

Tirmizi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasan Hakim et-Tirmizi, **Nevâdirü'l-usûl fî ma'rifeti ehâdisi'r-Resûl**, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, c.V,1992.

Tirmizi, Ebû İsa Muhamed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, **el-Câmiü's-sahih = Sünenü't-Tirmizi**; tahkik ve şerh İbrâhim Atve İvaz, 2. Basım, c. V, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1975/1395.

Tosun, Cemal, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, 6. Baskı, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012.

Ülken, Hilmi Ziya, **Eğitim Felsefesi**, 2. Basım, İstanbul: Ülken Yayınları, 2001.

-----, **İnsanî Vatanperverlik**, İstanbul: Remzi Kitaphanesi, 1933.

Sürelî Yayınlar

Bayındır, Abdülaziz, “Âdâb”, **DİA**, c. I, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası 1988.

Bolay, Süleyman Hayri, “Akıl”, **DİA**, c. II, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1989.

Çağrı, Mustafa, “Mürüvvet”, **DİA**, c. XXXII, İstanbul: TDV Yayın ve Matbaacılık. 2006.

-----, “Ahlak”, **DİA**, c. II, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1989.

Çelebi, İlyas, “Hüsün ve Kubuh”, **DİA**, c. XIX, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1999.

Erturhan, Sabri, “Mâverdî ve el-Havi'l-Kebir adlı eseri”, **CÜ İlahiyat Fak. Dergisi**, c. III, Sivas, 1999.

Görgülü, Hasan Ali, "el-Hâvi'l-Kebîr", **DİA**, İstanbul: c. XVI, 1998.

Kallek, Cengiz, “Mâverdî'nin Ahlakî, İçtimaî ve Siyasî Görüşleri”, **Divân İlmî Araştırmalar Dergisi**, sy.17, 2004/2.

-----, **DİA**, c. XXVIII, Ankara: TDV Yayın matbaacılık ve ticaret işletmesi, 2003.

Sümertaş, Burhan, “Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyun Adlı Tefsiri”, **DEÜFD**, c. XXVIII/2008.

Tezler

Birsin, Mehmet, Mâverdî'nin Devlet Anlayışı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi S.B.E., 2004.

Çakır, Kanber, Mâverdî'nin Siyasal Düşüncesinde Meşruiyet Sorunu, Kocaeli Üniversitesi S.B.E., **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2009.

Karaca, Osman, Mâverdî ve Ahlak Görüşü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi S.B.E., 2008.

Manav, Ahmet Başaran, "Edebü'l-Kâdî Adlı Eseri Işığında Mâverdî'nin Sünnet Anlayışı", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Rize Üniversitesi, S.B.E., Rize, 2009.

Nuriyev, Tehran, Mâverdî'nin Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn'inde Geçen Arap Atasözlerinin İncelenmesi, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi S.B.E., 2008.

Özmen Hüsnü, Ebû'l-Hasen el-Mâverdî'nin Hadis Anlayışı –Edebü'd-Dünya ve'd-Din İsimli Eseri Özeli'nde-, Ankara Üniversitesi, S.B.E., **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 2006.

Sarıbıyık, Mustafa, Mâverdî'nin Nasihatü'l-Mülûk'u ve Siyasi Görüşleri, Selçuk Üniversitesi, S.B.E., **Doktora Tezi**, Konya, 1996.

Diğer Yayınlar

Acat, Bahattin, “Öğrenme Sürecinde Değerler ve Öğretmenin Ahlakî (Moral) Liderliği”, **Değerler Eğitimi Uluslararası Konferansı**, İstanbul: Express Basımevi, 2012, s. 136-147.

Dombaycı, Ali, “Değerler Eğitiminde Felsefi Sorgulamanın Rolü”, **Değerler Eğitimi Uluslararası Konferansı**, İstanbul: Express Basımevi, 2012, s. 121-135.

Kaymakcan, Recep, ”Gençlerin Dini Değerlere Bakışı: Türkiye ve Avrupa Karşılaştırması”, **Değerler Eğitimi Uluslararası Konferansı**, İstanbul: Express Basımevi, 2012, s. 13-30.